

Van huisvuil en huizen in Hasselt

Opgravingen aan het Burg Royerplein

redactie: Michiel Bartels
Hemmy Clevis
Frits David Zeiler

STICHTING ARCHEOLOGIE IJSSEL/VECHTSTREEK

Deze uitgave kwam tot stand in samenwerking met de Historische Vereniging Hasselt en mede dankzij de financiële bijdrage van de gemeente Hasselt en de volgende instellingen en bedrijven:

n.v. Energiebedrijf IJsselmij Zwolle

Rabobank. Aangenaam.

Rabobank Hasselt-Nieuwleusen B.A.

Aannemers en Wegenbouwbedrijf
Schagen Zwolle b.v.

Anjerfonds Overijssel

M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting

Woord vooraf

Het gebeurt niet zo vaak dat midden in het centrum van een oude stad bouwwerkzaamheden plaatsvinden. En wat er gebouwd wordt zal vervolgens voor lange tijd beslag leggen op de ruimte in het hart van zo'n stad. Een kans om de ondergrond te onderzoeken en de kennis van de locale geschiedenis te verbreden en te verdiepen dient zich aan. Die kans was er in Hasselt. In het hart van de stad zou nieuwbouw gaan plaatsvinden. Die kans mocht niet blijven liggen. Het gemeentebestuur van Hasselt was daarom van harte bereid een bijdrage te leveren aan een onderzoek en de raad stelde geld beschikbaar om dit onderzoek vorm te geven.

Maar met geld en steun ben je er niet. Deskundigen en een aantal vrijwilligers gingen aan de slag onder de goede leiding van de archeologen Bartels en Clevis. Zorgvuldig werd er gewerkt in de bouwput. De verwachtingen waren hoog gespannen. Wat zou er gevonden worden en wat zou het gevondene over de geschiedenis van Hasselt leren?

Wie dit boekwerk leest zal constateren dat de verwachtingen niet beschaamd zijn. Er is veel materiaal gevonden. Daarbij waren unieke en opmerkelijke zaken. Er is veel bekend geworden over de bewoning, over het leven en werken van de mensen in de loop der eeuwen. Aan de hand van de inhoud van twee beerputten werd bij uitzondering gepoogd de politieke gezindte van de bewoners af te lezen. Het verhaal dat uit de opgravingen naar voren komt is uitdagend.

Vanuit verschillende invalshoeken worden dwarsdoorsneden van de geschiedenis geboden. Het verhaal van een woonhuis door de eeuwen heen aan de hand van vondsten en gekoppeld aan schriftelijke bronnen boeit ieder die de plaats kent. Een klein, maar belangrijk historisch deel van Hasselt wordt eruit gelicht en in dit boek uitvergroot. Dan krijgen minuscule scherven, aardewerk, pijpen en andere vondsten hun eigen kleur in een verhaal over de bewoners.

Wie het boek leest ziet verrassende lijnen. De bouw op deze historische plaats past in het streven van het gemeentebestuur van Hasselt tot vernieuwing van de oude kern. Daar wordt onder de paraplu van stadsvernieuwing al jaren aan gewerkt. Zo nieuw blijkt dat niet te zijn. Aan het begin van de achttiende eeuw was het stadsbestuur van Hasselt al bezig met een stadsvernieuwing 'avant la lettre'. Door koop en verkoop onder voorwaarden probeerde men een verbetering van de bebouwing op de hoek Veersteeg-Markt te bevorderen. Toen al bleek een markante hoek in het centrum er soms een aantal jaren haveloos bij te moeten liggen. Toen en nu blijkt de zorg van het gemeentebestuur voor een passende bebouwing in het stadscentrum. Een andere lijn van continuïteit blijkt in de gebruiksvorm. Immers, in de nieuwbouw is nu een apotheek ondergebracht bijna op de plaats waar zo'n drie eeuwen geleden ook een apotheek was gevestigd.

Met deze publicatie schaaft Hasselt zich in de rij van een aantal riviersteden. De opgraving en de vondsten in onze stad zijn het waard in een boekwerk grondig beschreven te worden. De waardering voor al degenen die aan de opgraving en de beschrijving hebben gewerkt mag vooral blijken uit de belangstelling voor dit boek. Dit verhaal van de bodem kan een bijdrage en stimulans zijn voor anderen die willen schrijven over de geschiedenis van onze stad. Het blijkt zeker de moeite waard te zijn.

drs. L. Bezemer
Wethouder stadsvernieuwing en monumentenzorg

© Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek 1993

Niets uit deze uitgave mag worden veelelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, film, fotocopie of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Vormgeving: Gabriëlle Dirks
Eindredactie: Hemmy Clevis
Druk: Veenman Drukkers, Wageningen
Bindwerk: Boekbinderij de Haan b.v., Zwolle
Tekeningen aardewerk: Corrie Doornbos, Wendel Kraan
Tekeningen pijpen: Johan Ekkel
Tekeningen glas: Jaap Kottman R.O.B.
Opgravingstekeningen: Michiel Bartels, Nan van de Meer
Foto's aardewerk: Jan de Koning
Foto's glas: Ferrie Hoedeman R.O.B.
Foto's oud Hasselt: Historische Vereniging Hasselt
Foto's: Michiel Bartels, Jan de Koning
Luchtfoto's: H.N. Bol

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
Van huizen en huisvuil in Hasselt : opgravingen aan het Burgermeester Royerplein / (samenst./red.:) M. H. Bartels... (et al. ; ill.: G. Dirks... et al.). – Kampen : Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek ; Hasselt : Historische Vereniging Hasselt. – III.
Met lit. opg.

ISBN 90-72883-05-5
NUGI 644

Trefw.: opgravingen ; Hasselt.

De Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek stelt zich ten doel de bevordering van de archeologie in het algemeen en die van het stadskernonderzoek, het bouwhistorisch onderzoek daarbij inbegrepen, in het bijzonder in het oosten van Nederland. De stichting tracht haar doel te bereiken door het steunen van de professionele archeologie en de amateur archeologie in de ruimste zin van het woord.

De Historische Vereniging Hasselt stelt zich ten doel de kennis van en de interesse in de geschiedenis van Hasselt en omgeving te bevorderen, zomede het waardebesef van het historisch erfgoed. Zij tracht haar doel te bereiken door het historisch karakter van Hasselt zoveel mogelijk te behouden en te streven naar het oprichten van een oudheidkamer.

Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek
Secretariaat: Postbus 187
8260 AD KAMPEN
96.14.77.814 SNS bank Kampen
338451 giro

nhoud

Michiel Bartels	<i>Inleiding</i> 7
Michiel Bartels	<i>De opgraving</i> 9
Jeroen Benders	<i>De bewoners van de huizen</i> 21
Michiel Bartels	<i>Beerputten: informatie uit afval</i> 33
Jaap Kottman	<i>Glas uit een Hasselter beerput</i> 69
Johan Ekkel	<i>De kleipijpen uit Hasselt</i> 79
Michiel Bartels	<i>Voorwerpen van metaal, been, steen en pijpaarde</i> 83
Piet Bolwerk	<i>Tegels uit Hasselt</i> 89
	<i>Literatuur</i> 89

Michiel Bartels

Inleiding

Naar aanleiding van nieuwbouwplannen voor het Burgemeester Royerplein heeft de gemeente Hasselt in de persoon van Dhr. J. Rittersma, hoofd van Gemeentewerken, contact opgenomen met de gemeentearcheoloog van Zwolle, Dr. H. Clevis, om te overleggen of archeologisch onderzoek op deze plek uitgevoerd kon worden. De Historische Vereniging Hasselt en de AWN-afdeling IJsseldelta-Vechtstreek hadden hier bij de gemeente op aangedrongen.

Op de opgegraven plek had tot 1913 een huizenblok gestaan dat gesloopt was voor de bouw van een tramstation. Het tramstation moest vervolgens in 1935 plaatsmaken voor een plantsoen met fontein. Volgens de lokale amateur-archeologen viel er onder de grond van alles te verwachten. De interesse was gewekt.

Na overleg met gemeente en bouwbedrijf Schutte bleek dat er voor het archeologisch onderzoek gemakkelijk tijd in te ruimen was binnen het bouwplan. Voor het eerst zou het mogelijk zijn om in het hartje van de stad de restanten van laat-middeleeuwse huizen op te graven en een onderzoek te doen naar de ouderdom van Hasselt.

Vanwege de invallende winter werd het begin van de werkzaamheden gepland in maart 1991. De dagelijkse leiding van de opgraving berustte bij mij. De wetenschappelijke leiding bij Dr. H. Clevis. Er was in de winterperiode voldoende tijd om een grote groep vrijwilligers te benaderen voor assistentie tijdens de opgravingscampagne. Ook kon archiefonderzoek worden gedaan om een indruk te krijgen van wat de archeologen op deze plek onder de grond mochten verwachten.

Begin maart 1991, zodra de vorst uit de grond was, konden de archeologen aan de slag. Een graafmachine verwijderde de bovengrond. Een halve meter onder het maaiveld werden al veel oude muren van huizen zichtbaar. Ook kwamen er veel kabels en leidingen naar boven. De archeologen wisten niet beter of het terrein was kabelvrij opgeleverd. Toch bleek een voor ieder onbekend kabeltracé nog te functioneren. Toen de omgeving van Hasselt zonder telefoon zat wist iedereen dat er werd opgegraven ... de storing was gelukkig snel verholpen.

Na een week bleek dat de laat-middeleeuwse funderingen de tand des tijds hadden overleefd. Vijf huizen, waaronder een bakkerij, kwamen aan het licht. In en achter de huizen werden beerputten en waterkelders aangetroffen. In de waterkelders sloeg men aanvankelijk het hemelwater op. Later bij het in onbruik raken van deze methode van drinkwatervoorziening, gebruikte men de kelders voor het lozen van huishoudelijk afval. De beerputten of -kelders waren van meet af aan ruimten onder het toilet. Er werd echter ook allerlei huishoudelijk afval in gegooid, waardoor deze vondstcomplexen voor archeologen zeer waardevol zijn. De vondsten kunnen wat zeggen over de bewoners en, hier in Hasselt, zelfs iets over hun status en politieke gezindte.

Tijdens de opgraving op het Burgemeester Royerplein zijn vijf beerputten leeggeschept. De gebruiksduur van al het in de beerputten weggegooid materiaal zoals glas en aardewerk, was in de meeste gevallen goed in tijd afgegrensd en alleen daarom al uniek te noemen. Daarom zal er in dit boek veel aandacht aan de vondsten besteed worden.

Nadat de huizen en de beerputten waren bekeken, is dieper gezocht naar oudere sporen. Onder de muren van de huizen lag een enorm ophogingspakket.

Door het opbrengen van grond wilde men de bebouwing een stuk boven het grondwa-

Plattegrond van Hasselt van Jacob van Deventer (mid-16e eeuw).

terniveau krijgen. Dit ophogingspakket lag op een zandrug die na de laatste IJstijd door de rivier was afgezet. Op dit zandduin werden in het zand donkere vlekken zichtbaar. Deze donkere vlekken waren overblijfselen van paalkuilen die deel uitmaakten van de constructie van gebouwen. In de kuilen is aardewerk gevonden dat omstreeks 1200 gebruikt werd. Hiermee zijn de tot nu toe oudste sporen van bewoning in Hasselt gevonden.

De opgraving heeft in totaal vier weken geduurd. Het uitwerken van de gegevens nam één jaar in beslag en resulteerde in het wetenschappelijke verslag 'Hasselt, van A tot Zwartewater' dat de basis vormde voor dit boek. In dit boek worden de resultaten van het archeologisch en historisch onderzoek verder uitgediept door diverse specialisten. Allereerst zullen de archeologische resultaten besproken worden. Vervolgens zal gekeken worden naar de bewoners van de huizen. Na een inleiding over het beerputonderzoek worden de vondsten naar materiaalsoort behandeld, zoals aardewerk, glas, tegels en kleipijpen. Vervolgens doen we een poging de archeologische gegevens aan de informatie uit schriftelijke bronnen te koppelen. We besluiten met een materiaalcatalogus. Hiermee wordt een traditie in het rivierenland voortgezet. Eerder verschenen er al publicaties over systematisch bestudeerde materiaalgroepen uit Zwolle, Kampen, Deventer en Nijmegen.²

Bij het verschijnen van dit boek is natuurlijk een woord van dank op zijn plaats aan de gemeente Hasselt die dit onderzoek en de publicatie daarvan heeft mogelijk gemaakt. Verdere dank is verschuldigd aan de provincie Overijssel, die de opgraving voor 1/3 heeft gesubsidieerd.

Piet Korenhof, de voorzitter van de Historische Vereniging Hasselt, gaf op de juiste momenten alle steun. Ad van de Laak verzorgde op creatieve wijze een videoverslag van opgraving en onderzoek. Corrie Dorenbos en Wendel Kraan hebben het aardewerk getekend. Amateurs en vrijwilligers hielpen op de opgraving en bij het onderzoek daarna: Johan Admiraal, Monique Barwasser, Dirk Beets, Kasper van de Berghe, Matthijs Brug, Marja en Veronique Buit, Ruud van Beek, Henk Duiker, Annemieke Groen, Wim Jansen, Henri Joling, Jan Konjanan, Kees en Go Kleimeer, Wim en Zwaantje ten Klooster, Nico Lageweg, Nan van de Meer, Olivier Nieuwenhuyse, Rob en Niels Reynders, Hans Ringenier, Gerard van der Sluis, Mark Spanjer, Henk Stout, Adri Vegers, Derk Westerhof, Harriet Wevers, Willem de Wit, Henri Wolf, en nog vele anderen. Dit boek had niet tot stand kunnen komen zonder Hemmy Clevis, de gemeente-archeoloog van Zwolle. Van zijn vakkennis heb ik veel mogen leren.

Noten

¹ Bartels 1992.

² Clevis en Kleij 1990, Clevis en Kottman 1989, Clevis en Smit 1990, Thijssen 1991.

Michiel Bartels

De opgraving

Over de vroegste geschiedenis van Hasselt is uit historische bronnen weinig of niets bekend. De stad is ontstaan op een rivierduin, een natuurlijke hoogte waarvan er vele in de omgeving liggen. Deze waren reeds in de Prehistorie of de Vroege Middeleeuwen bewoond. De naam Hasselt houdt verband met 'hazelaar', zoals ook de nabijgelegen plaatsen Asschet (Kamperzeedijk) en Meppel iets zeggen over een kenmerkende begroeiing met respectievelijk essen en esdoorns. Van Zwolle kon dankzij archeologisch onderzoek worden vastgesteld, dat het omstreeks het jaar 800 al een plaats van enige betekenis is geweest.

De ligging aan de 'Aa', het latere Zwartewater, als benedenloop van de Overijsselse Vecht, maakte Hasselt zeker aantrekkelijk voor bewoning. De rivier was goed bevaarbaar en mogelijk vormde de rechteroever richting Zwartsluis al vroeg een schakel in de landverbinding naar het noorden. Het achterland, waar later Staphorst en Rouveen zouden ontstaan, was tot de 12e eeuw een onontgonnen en vrijwel ondoordringbaar veengebied. Het openleggen ervan zal zeker stimulerend hebben gewerkt op de nederzetting die in de 13e eeuw stedelijke trekken begon te vertonen en tussen 1250 en 1267 daadwerkelijk stadsrechten ontving.

De opgraving op het Burgemeester Royerplein bood voor het eerst de mogelijkheid sporen van de vroegste geschiedenis van Hasselt te vinden die we uit historische gegevens niet meer kunnen opmaken.

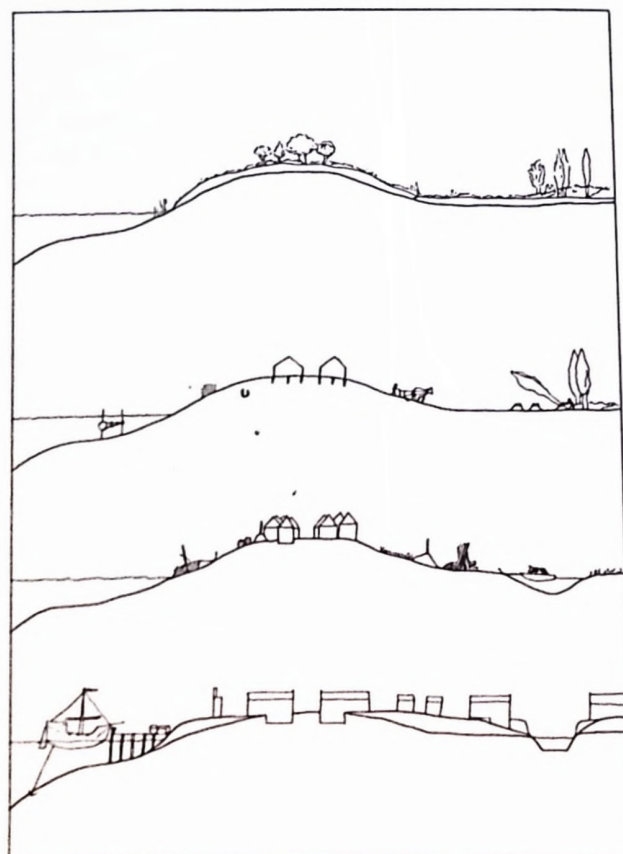
Luchtfoto van Hasselt (october 1991).

De opgravingsput

De opgravingsput op het Burgemeester Royerplein had een afmeting van 31x20 meter. Het hoogste punt lag op 2.05 m + NAP (straatniveau), het diepste punt op 0.28 – NAP. De opgraving was gesitueerd op de hoek van de Hoogstraat, één van de belangrijkste straten in Hasselt, en de Veersteeg. De Veersteeg voerde van het centrale plein, de Markt, naar de Veerpoort. Achter de Veerpoort lag het Zwartewater met de kade, de werven en het veer. De opgraving telde drie vlakken. Het bovenste vlak, vlak 1, legde de huizen vanaf de 15e eeuw bloot. Het tweede vlak was een tussenvlak, waarin een ophogingspakket en de oudste stenen bebouwing uit de 14e eeuw gevonden werd. Dit vlak is voor de overzichtelijkheid opgenomen in de tekeningen van vlak 1 en 3. Het onderste, derde vlak, werd op de resten van het rivierduin aangelegd en leverde de oudste sporen tijdens de opgraving op.

Met behulp van gegevens uit de opgraving hebben we kunnen vaststellen dat Hasselt in het begin van de 13e eeuw al bestond. Het onderste vlak van de opgravingsput liet zogenaamde paalkuilen zien. Deze paalkuilen zijn door de mens gegraven gaten. Ze waren ingegraven in de hoge delen van het rivierduin. Het zand van het duin was na de laatste ijstijd door de rivier afgezet en opgestoven. In deze kuilen werden de houten staanders voor de constructie van een gebouw gezet. Bij het terugstorten van de grond om de kuil aan te vullen, of later bij het weggroten van de paal of het weghalen ervan voor hergebruik, viel afval van de woonlaag in de gaten. Het oude woonoppervlak is later verdwenen; de enige informatie die overbleef, zijn de paalkuilen en hun inhoud.

Schematische weergave van de ontwikkeling van Hasselt in oost-west doorsnede.

Een systematische groepering van paalkuilen die tot een gebouw zouden kunnen behoren was niet te zien. Vanwege de diepte van de paalkuilen, zo'n 60-80 cm, viel wel vast te stellen dat het om een flink gebouw

ging. De top van het duin is later afgegraven voor de aanleg van kelders. Daarom zijn slechts weinig paalkuilen gevonden. Uit een aantal van deze kuilen zijn scherfjes 'Pingsdorf' aardewerk gekomen. Dit is een type aardewerk dat vanaf de 10e eeuw tot in de 13e eeuw in het Duitse Rijnland en Munsterland geproduceerd werd. Het komt in verscheidene vormen voor zoals voorraadpotten en kannen met een tuit. Opmerkelijk aan het aardewerk is de versiering: de buitenkant is met een roestbruine ijzerhoudende verf beschilderd. Ook is er kogelpotaardewerk in de paalkuilen aangetroffen. Dit is handgemaakt aardewerk dat zijn naam dankt aan de kogelronde vorm. De potten werden lokaal vervaardigd en gebruikt als kook- of voorraadpot. Ook zijn brokken hutteleem gevonden. Dit is afkomstig van klei die gebruikt werd om van tenen gevlochten wanden van huizen aan te smeren. In de brokken waren de afdraken van de vlechtwanden nog goed te herkennen.

In het lagere stuk van het duin, dat rond 0 NAP lag, zijn geen duidelijke sporen gevonden, wel een waterput/afvalkuil uit het begin van de 14e eeuw.

De omvang van de eerste nederzetting

Over de grootte van de nederzetting Hasselt valt moeilijk iets te zeggen vanwege de beperktheid van de opgraving en het ontbreken van betrouwbare archeologische waarnemingen elders in de stad. Het ligt voor de hand dat de vroegste bewoning plaatsvond op het hoge deel van de zandrug. De bebouwing heeft zich in eerste instantie over de lengte van het rivierduin uitgebreid: in noordelijke richting, de latere Hoogstraat en in zuidoostelijke, de latere Ridderstraat. In noordelijke richting kan het duin niet verder dan de Raamstraat hebben doorgelopen omdat het daar al snel naar beneden duikt. In zuidoostelijke richting is een eventuele begrenzing voor te stellen bij het Eiland of een voorloper van de stadsgracht.

Naar het oosten toe daalt het reliëf ook snel. Achter de Regenboogstraat en Hofstraat is het land in de vroegste fase waarschijnlijk alleen gebruikt als bouwland. De nederzetting kan het beste getypeerd worden als een rivieroeverdorp.

informatie zelfs rond 1400 nog zeldzaam te zijn. Een bron uit 1401 spreekt dan ook nog expliciet van een 'steenhuys'. In de opgraving werd de bakstenen fundering van een gebouw terug gevonden. De bakstenen hadden een voor deze tijd ge-

De opgravingsput gezien vanaf de toren van de kerk van Hasselt.

De vroegste steenbouw

De belangrijkste gebouwen – meestal religieuze of overheidsgebouwen – binnen een nederzetting of stad werden het eerst in (bak)steen gebouwd. De 14e eeuwse voorganger van de Sint Stephanuskerk was gebouwd van tufsteen en grote bakstenen (kloostermoppen).¹ De natuursteen was natuurlijk ingevoerd. Omdat de vervoerskosten de prijs omhoog dreven, bleef dit bouw materiaal voorbehouden aan belangrijke gebouwen. Het is niet bekend uit welk materiaal de vroegste Heilige Stede, het bedevaartsoord op het Eiland, was opgebouwd.²

Burgerhuizen van natuursteen zijn een zeldzaamheid. Maar waarschijnlijk vanaf het midden van de 14e eeuw verschijnen in Hasselt de eerste burgerhuizen van baksteen. Ze blijken op grond van historische

bruikelijk formaat van 28 x 14 x 7 cm. Het huis is waarschijnlijk nog voor het eind van de 14e eeuw gesloopt. De bakstenen zijn hergebruikt. In de uitbraaksleuf, waarin alleen nog de onderste lagen bakstenen aangetroffen werden, zijn scherven van Duits steengoed uit Siegburg en Langerwehe gevonden alsmede versierd roodbakkend aardewerk uit het westen van het land. De vondsten wijzen op een datering in het laatste kwart van de 14e eeuw. Toen moet het huis dus gesloopt zijn. Opmerkelijk is dat de gevellijn van het oudste bakstenen huis afweek van de latere percelering en bebouwing aan de Hoogstraat.

De middenkelder van het hoekpand. De aanzetten van het kruisgewelf zijn nog zichtbaar.

Uitbreiding en nieuwbouw in de 15e eeuw

De indeling in percelen van het terrein op de hoek van de Hoogstraat en de voormalige Veersteeg is rond 1400 tot stand gekomen en in hoofdlijnen meer dan vijf eeuwen bewaard. De datering van de percelensindeling en de daaropvolgende 'nieuwbouw' is voornamelijk gebaseerd op het ophogingspakket en de daarin gevonden scherven.

De afgevlakte kop van het rivierduin lag hoog genoeg, maar om de ruimte tussen de direct aan de Hoogstraat gelegen bebouwing en de stadsmuur ook voor bewoning geschikt te maken, moest er grond opgehoogd worden. Dit soms meer dan een meter dikke pakket bestond uit een bonte lappendeken van verschillende grondsoorten en afval of stadsvuil. Uit historische bronnen is bekend dat voor dit doel zelfs zandkoppen in de omgeving van Hasselt werden afgegraven.³ We denken dat deze ophoging direct aan de nieuwe perceelsindeling is voorafgegaan. De conclusie is dan ook dat men door de toename van het aantal inwoners meer hoog gelegen grond nodig had. Het is ook mogelijk dat de beslissing tot deze grootschalige ophoging, uitbreiding en nieuwe perceelsindeling het directe of indirecte gevolg van een calamiteit was. Het zou een direct gevolg geweest kunnen zijn van de ramp van 1380, toen de Sint Stephanuskerk compleet afbrandde. Of hetzelfde lot de huizen in de directe nabijheid trof (die waren immers grotendeels nog van hout) is niet bekend. Indirect zouden allerlei van over-

heidswege uitgevaardigde of gestimuleerde (vaak zelfs gesubsidieerde) brandwerende maatregelen de oorzaak geweest kunnen zijn.

Een van die brandwerende maatregelen is niet alleen in de plattegrond van het opgegraven muurwerk terug gevonden, maar kan men tot op heden nog in het huidige stadsbeeld van Hasselt waarnemen. Het betreft de zogenaamde 'ozendrop', de ruimte met de afdrup van het dak tussen twee huizen, meestal nog smaller dan een steeg. De huizen die door zo'n 'ozendrop' gescheiden waren hadden daardoor uiteraard geen gemeenschappelijke muur. De drie opgegraven percelen hebben in eerste instantie plaats geboden aan drie evenwijdige, diep onderkelderde, op de Hoogstraat gerichte huizen. Later is het achterterrein bebouwd en de Veersteeg-zijde. Het muurwerk van deze drie huizen bestond uit relatief kleine bakstenen met een lengte van 21 tot 25 cm. De kleinste formaten worden tegenwoordig nog gebruikt.

Het hoekpand Veersteeg-Hoogstraat

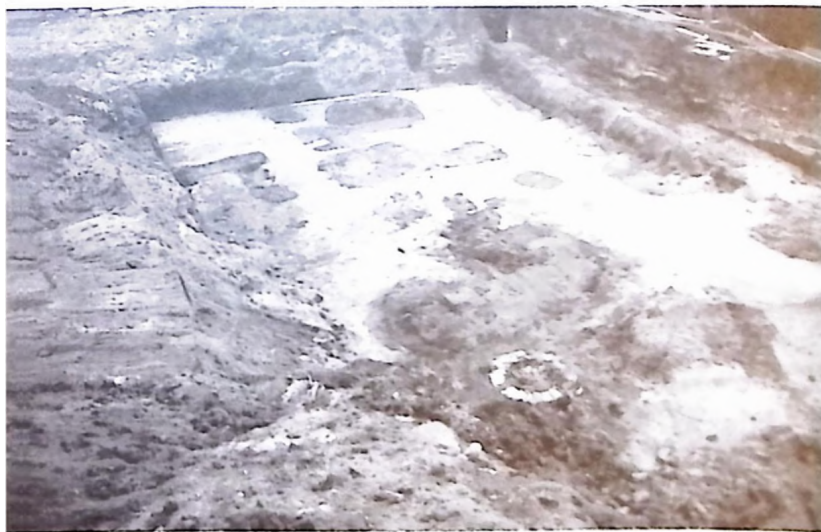
De kelder van het hoekpand bestond uit drie delen. De voorste kelder was oorspronkelijk bereikbaar via een houten trap vanaf de Hoogstraat en kende een kruisgewelf dat later vervangen werd door een balkconstructie. De middelste kelder had nog een kruisgewelf. Later is deze kelder opgesplitst in twee kamers. Er was een toegang vanuit de voorste kelder. Vanuit de Veersteeg konden goederen via een afzaat naar binnen gebracht worden. De derde kelder met tongewelf was via een trap aan de zijkant te bereiken vanuit het in de 17e eeuw gebouwde pand Veersteeg 3. In oorsprong heeft deze kelder ook een kruisgewelfconstructie gekend. Er bevond zich ook een waterput. De drie kelders lagen onder het oorspronkelijke hoekpand. Het is mogelijk dat de kelders vroeger één geheel vormden.

De voorste kelder had maar liefst drie lagen bakstenen vloeren. De oudste vloer lag in onregelmatig verband in schoon

zand op een puindek. De tweede bakstenen vloer lag in keperverband (visgraatmotief) en was aangelegd in de 17e eeuw. Deze datering is gebaseerd op enkele muntvondsten tussen de stenen. De bovenste vloer dateert waarschijnlijk uit de 18e eeuw en bestond uit rode ijsselsteentjes.

Hoe de begane grond, eerste verdieping en het dak er uit gezien hebben, weten we alleen maar van een laat 19e eeuwse prentbriefkaart.⁴ De voorgevel aan de Hoogstraat was opgedeeld in drie nissen. In de middelste nis bevond zich de toegangsdeur met een sobere klassieke kroonlijst. De ramen op de eerste verdieping waren rechthoekige schuiframen. De kroonlijst van het dak was eveneens erg sober. Het dak had zoals bij veel huizen in Hasselt een aan de straatzijde afgeschuind wolfseind. Deze voorgevel op de prentbriefkaart stamt uit de tweede helft van de 18e eeuw.

teet derde vlak van
te opgravingsput
niet o.a. kuilen uit
te 13e eeuw.

Hoogstraat 2

Het zichtbare gedeelte van het muurwerk van de kelders stamt voornamelijk uit de late 16e of 17e eeuw. Het 17e eeuwse tongewelf was gemaakt van ijsselsteentjes. De toegang tot de kelder bestond uit een stenen trap vanaf de Hoogstraat. Deze trap was gemaakt van allerlei gebruikt materiaal: lei, dakpannen, baksteen en hardsteen. Van het hout waarmee de treden belegd waren, was niets meer over. De vloer

van de kelder bestond uit bakstenen die in het voorste gedeelte op regel gelegd waren, maar in het achterste gedeelte in keperverband. Achter in de kelder lag een grote ronde beerput met een diameter van 2,5 m. De beerput is, zoals op basis van de vondsten kan worden vastgesteld, aan het eind van de 15e eeuw in gebruik genomen. Over het opgaande muurwerk is niets te zeggen. Het pand is in de tweede helft van de 19e eeuw gesloopt. Er zijn dus helaas geen foto's van. Het terrein werd aan de Hoogstraat afgeschermd door een houten schutting. Voor de schutting stond een waterpomp en er achter een beukeboom. Over de bebouwing op het achterterrein van Hoogstraat 2 bestaat onduidelijkheid. Er heeft in ieder geval een bakstenen gebouw bestaan met nauwelijks gefundeerde muren. Het kan zowel een achterhuis als schuur geweest zijn. Het gebouw staat op het ophogingspakket. Hierin zijn later kuilen gegraven voor het begraven van afval en mest. Muurwerk en vloeren liggen boven op deze kuilen, wat aanzienlijke verzakkingen tot gevolg heeft gehad. De onderste vloer van het gebouw bestond uit secundair verwerkte brokken bakstenen van verschillend formaat, kris-kras door elkaar gelegd. Van de middelste vloer lagen de bakstenen weliswaar op regel, maar bestonden uit verschillende formaten. Bij de bovenste vloer heeft men gepoogd door opvulling van de verzakkingen een en ander gelijk te trekken. Doch ook in deze vloer waren verzakkingen van wel een halve meter diep ontstaan. In het gebouw is geen haardplaats aangetroffen, maar wel een waterput waaruit echter geen vondsten kwamen. Uit de registers van het schoorsteengeld blijkt dat er mensen 'Agter den Eikeboom' wonen.⁵ Historische gegevens tonen aan dat het bouwsel in ieder geval vanaf het midden van de 19e eeuw als schuur gefungeerd heeft.⁶

Achter deze bebouwing lagen een uit ijsselsteentjes opgebouwde waterkelder, een ovale beerput en een ronde waterput. Het gebruik van de waarschijnlijk 18e eeuwse waterkelder kan op grond van de stadsplattegrond van vóór 1795, waarop de erfscheidingen staan aangegeven, aan Veersteeg 3 worden toegeschreven. De wa-

Oven II van de
bakkerij aan de
Veersteeg.

terkelder heeft tot aan het begin van deze eeuw gefungeerd. Onder uit de kelder kwamen verroeste verblikken en een blauw geëmailleerde emmer te voorschijn.

De beerput (72) was 2.60 m diep, tot op het zand van het rivierduin. De put was oorspronkelijk afgesloten door een koepelconstructie met glijgoot. De inhoud bestond vooral uit zwarte grond en turf. Alleen onder in de put werden aardewerk, glas en kleipijpen gevonden uit het laatste kwart van de 18e eeuw. De gebruiker van de put in deze tijd moet ook van Veersteeg 3 afkomstig zijn geweest. In dezelfde tijd is de een meter verder liggende waterput (70) gedempt. De gemetselde put had een diepte van meer dan drie meter en stond boven op een houten tonput die tot de watervoevende laag ging.

Zowel de beerput als de waterput kunnen reeds in de 16e eeuw in gebruik genomen zijn.

Hoogstraat 4

Het pand Hoogstraat 4 kende globaal drie bouwfases. De eerste bestond uit een ca 8 meter diep aan de Hoogstraat liggend pand. De kelder is in de 15e eeuw bereikbaar geweest vanaf de Hoogstraat. Bij een tweede fase is het huis in de 16e eeuw uitgebreid tot een lengte van ongeveer 20 m. Tegen de buitenzijde van de achtergevel werd een rechthoekige beerkelder gemetseld. In deze beerkelder zijn geen vondsten van belang gedaan. Over het uiterlijk van het huis in deze periode valt niets te zeggen. In een derde fase is het huis weer ingekort tot een lengte van ongeveer 11 m. Deze verbouwing heeft plaatsgevonden in de 18e of 19e eeuw. De kelderingang is in deze periode ook verhuisd naar de achterzijde van het huis: een stenen trap gaf daar toegang tot de kelder. Achter het huis werd een waterkelder gebouwd voor de opvang van het hemelwater. In het achterste, niet onderkelderde gedeelte van dit huis werd nog een stookvloer aangetroffen. Deze bestond uit gesinterde en gebroken bakstenen die in door de grote hitte van het vuur rood gekleurd zand en leem lag. Een schouw ontbrak. Aanvankelijk werd aan

een ambachtelijke bedrijvigheid als die van een smidse gedacht. Later bleken historische gegevens te wijzen op de aanwezigheid van een apotheker tussen ca 1792 en 1818 in dit pand. Een dergelijke stookvloer zou in het laboratorium van een apotheek kunnen thuishoren. Voor medicijnbereiding was vaak verhitte nodig. Ook in een beerput achter het huis hebben we de sporen van een apotheek gevonden in de vorm van een twaalfal medicijnflesjes en halzen van distilleerkolven. De werkvloer van dit laboratorium was van leem dat vele malen opnieuw moet zijn aangesmeerd. De huidige maatstaven van hygiëne kenden men in die tijd nog niet.

Hoogstraat 4 kende geen verdieping. De voorgevel was ingedeeld in drie nissen. De middelste nis vormde de toegangsdeur. Onder de rechters zat een luik dat toegang gaf tot de kelder. Het dak had een wolfseind en een dakkapel. Achter het huis heeft een soort serre gelegen. Het huis was van Hoogstraat 6 gescheiden door een 80 cm smalle steeg die ook toegang gaf tot het plaatsje achter Hoogstraat 4. Op een foto is een smalle hoge deur te zien die toegang geeft tot de steeg. Het dak van Hoogstraat 4 overkluist de steeg.⁷ De zuidgevel van Hoogstraat 6 heeft vier ramen gehad die op dit onbebouwde plaatsje uitzagen. Dit viel af te leiden uit een foto die gemaakt is tijdens de onthulling van de Burgemeester Royerfontein in 1935.

Het achterterrein van Hoogstraat 4 is grotendeels onbebouwd gebleven tot aan de stadsmuur toe. Achter de tweede fase lag nog een lang stuk nauwelijks gefundeerde muur zonder tegenhanger. Er kan een soort schuur gestaan hebben. Direct achter de derde fase lagen ook enkele ondui-

ovens van de
bakkerij aan de
Veersteeg.

delijke brokstukken muur. Aan de rand van de opgravingsput op het achterterrein werd nog net een beerput (44) aangetroffen met een diepte van 2,5 m. Deze stamt uit de 17e eeuw, maar het afval kwam voornamelijk uit het eerste kwart van de 19e eeuw, de tijd waarin de apotheker het huis bewoonde. Onder het afval zat herkenbaar apothekersafval.

De Veersteeg

Vanaf de 16e en 17e eeuw verrezen op het achterterrein van de drie percelen allerlei soorten bouwsels van zeer slechte kwaliteit. Ook het terrein dat direct aan de Veersteeg grensde werd met goedkope kwaliteit huisjes volgebouwd. Het muurwerk was ondiep gefundeerd en zowel bij de muren als de vloeren waren vele verzakkingen te zien.

Het opgegraven huis aan de Veersteeg is in de eerste helft van de 17e eeuw gebouwd. Onder de vloeren en muren kwam nog afval te voorschijn dat direct vóór deze tijd gedateerd kon worden. Over het gebruik van dit huis is bekend dat het vanaf 1675 de bakkerij is geweest van Jorrien Goyen.⁸ Deze bakkerij is de eerste archeologisch onderzochte huisbakkerij. Wel zijn bakkerijen in kloosters, kastelen of tijdens restauraties van woonhuizen te voorschijn gekomen.

In de bodem tekende de eerste oven zich af door een hoefijzervormige muur met een doorsnede binnenwerks van 1,40 m. De restanten van het opgaande muurwerk wezen op rommelig metselwerk. De vloer bestond uit op regel gelegde bakstenen. De

hitte in de oven is groot geweest. Dit was niet alleen aan de bakstenen te zien; op de vloer lag ook een dikke laag aangekoekte houtskool. De ovenmond was de bakkerij in gericht. De vloer van de oven lag op gelijke hoogte met de ongeglazuurde plavuitenvloer van de bakkerij. Het ontbreken van een hoogteverschil is ongebruikelijk omdat de ovenmond op deze wijze moeilijk bereikbaar was. Dit was opgelost door het graven van een ca 80 cm diep standgat. Hierin kon de bakker staan tijdens het stoken van de oven en het schieten van het brood. Onderin dit standgat lag ook een dik pak aangekoekte houtskool.⁹ Broodovens uit deze tijd hebben een korte levensduur en worden regelmatig gerepareerd om uiteindelijk helemaal herbouwd te worden. De opgegraven oven dateert ergens uit de periode 1675-1750. Van een tweede oven uit deze periode is alleen een puinspoor teruggevonden.

Het huis heeft geen kelder gehad en in deze periode lag de bakkerij en de verkoopruimte op straatniveau. Op een foto zijn een groot aantal ramen en een ingang in het midden van het pand zichtbaar.¹⁰ Het huis heeft waarschijnlijk geen verdieping gehad. De familie Goyen heeft ofwel in een zijkamer ofwel op zolder gewoond en geslapen. Het is mogelijk dat al in deze tijd de achterkelder van het hoekpand door de bakkersfamilie als opslagruimte is gebruikt.

In de tweede helft van de 18e eeuw deed het pand waarschijnlijk dienst als kroeg en herberg.¹¹ De lokatie aan de Veersteeg was daarvoor natuurlijk heel geschikt. De eigenaar van de uitspanning is Jacob Huyer geweest. Van de periode dat het huis als herberg dienst heeft gedaan zijn geen archeologische sporen aangetroffen. Na 1813 ging het pand opnieuw dienst doen als bakkerij. De eigenaars waren vader Adam en zoon Lucas van Dingstee.¹² Zij bakten behalve brood ook banket. Van de bakoven uit deze periode is veel meer bewaard gebleven. De bakoven was verzonden in de vloer van de winkel. Voor de mond van de oven was een aparte stookruimte die via een kleine trap bereikbaar was. De vloer van de winkelruimte bestond

uit helder rode bakstenen in keperverband. Bakker Dingstee moet erg veel last gehad hebben van de activiteiten van zijn voorganger en collegabakker Jorrien Goyen. De vloer van de 19e eeuwse bakkerij was compleet weggezakt in het standgat van de 17e eeuwse oven. Inpandig werden in deze periode een nieuwe opslagkelder en een waterkelder gebouwd. In 1838 volgde bakker Heijnsman hem op. In de tweede helft van de 19e eeuw kreeg het huis weer een woonfunctie en bood plaats aan oude echtparen en weduwen.¹³

Sloop, tramstation en plantsoen

In 1913 werd de bebouwing op de eerste twee percelen over de gehele lengte gesloopt. De bebouwing op het derde, meest noordelijke perceel werd alleen over de lengte van de latere opgravingsput gesloopt. Hierna volgde de bouw van het tramstation. Van het tramstation dat van 1914 tot 1934 in bedrijf was, is archeolo-

gisch alleen een zeer kleine waterput teruggevonden met een buitenwerkse diameter van 85 cm. In 1935 is na een inzameling onder de Hasselter bevolking een foto tein op dit plein gebouwd. De onthulling hiervan geschiedde ter gelegenheid van het 25-jarige ambtsjubileum van burgemeester Royer. Later werd het hieromheen gelegen plantsoen parkeerplaats.

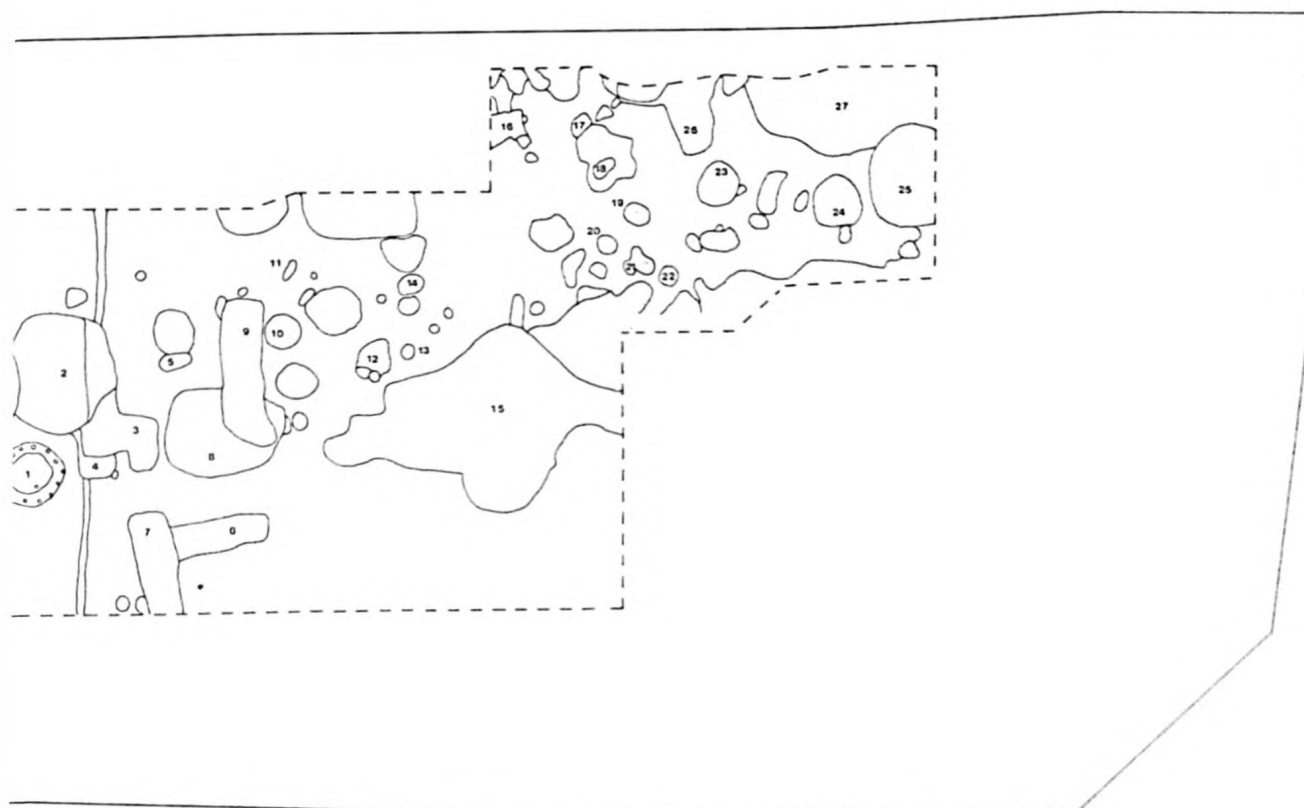
Noten

- 1 Halbertsma 1963, kol. 177 en 1964, kol. 243.
- 2 Frijthoff 1980, pp. 11-12.
- 3 Mondelinge mededeling D. Westerhof betreffende een verdwenen archiefstuk over het Mariaklooster en de restricties op afgraven.
- 4 Coll. K. Kracht, Hasselt.
- 5 GA Hasselt inv. nr. 703. Vuurstedengeld 1643, 164
- 6 Kadasterboeken Bevolkingsregister Hasselt, A,B,C,D.
- 7 Coll. K. Kracht, Hasselt.
- 8 GA Hasselt inv. nr. 703. Vuurstedengeld 1675, 168.
- 9 Bartels 1992, p. 52.
- 10 Coll. Gemeente Hasselt.
- 11 GA Hasselt, Straatgeld 1782, eerste kwartier.
- 12 GA Hasselt, Lijst van Inkwartiering 3-3-1814.
- 13 Kadasterboeken Bevolkingsregister Hasselt, A,B,C,D.

Het stationsgebouw voor de 'Zwolle-Blokszijl' stoomtram gezien vanuit Hotel-Cafe-Restaurant 'de Herderin'.

Op
na
sc

raavingsput
2'
1:200.

Sporenlijst

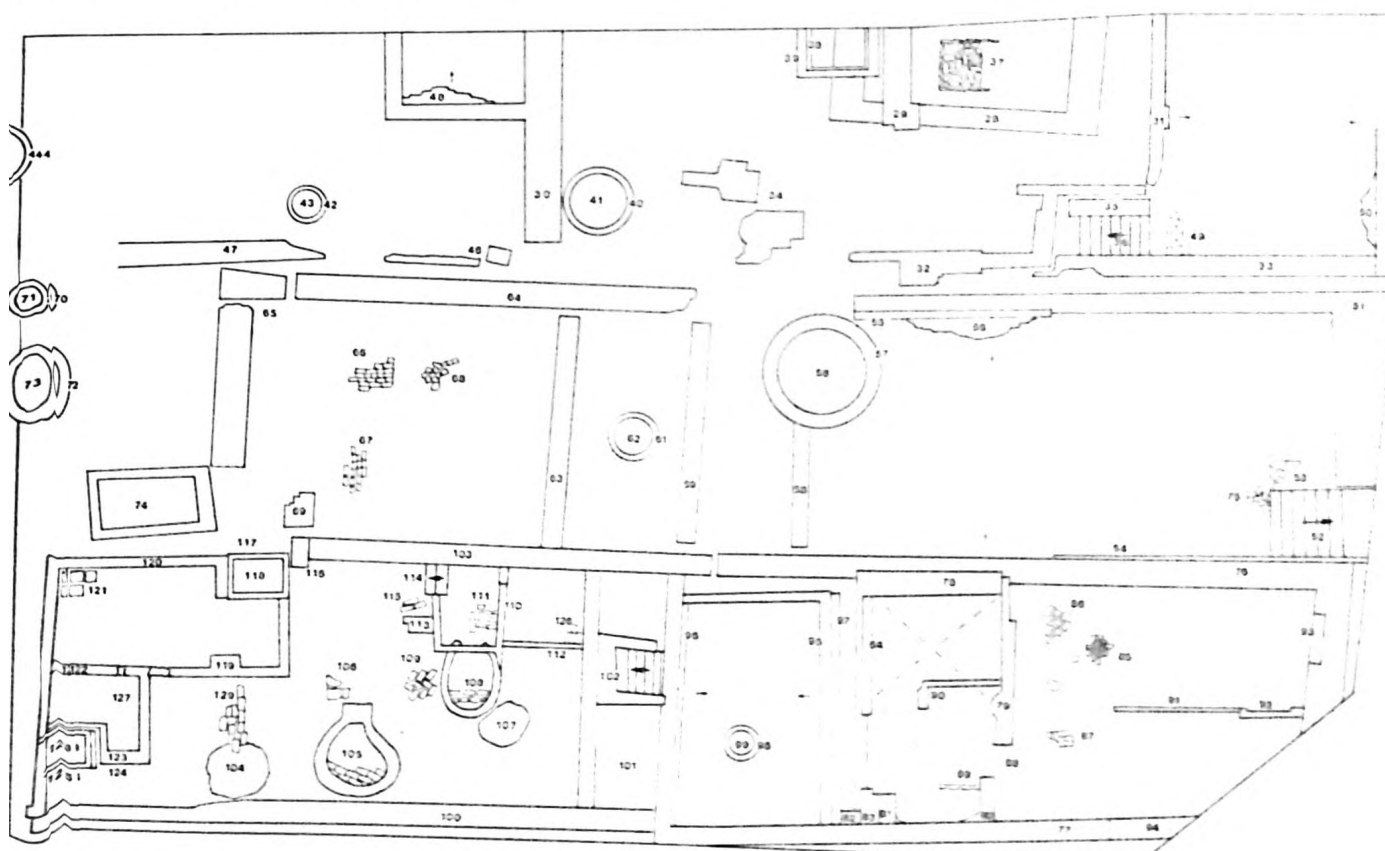
spoor datering NAP maten			omschrijving	steenformaat	diversen
1	14A	-0.18/-0.53	waterput/afvalput		13 elzen paaltjes
2	14B	-0.22/-0.51	afvalkuil		leren schoeisel
3	14A	-0.27	kuil		
4	13d-14a	-0.28	kuil		
5	13A	-0.07/-0.14	paalgat		
6		-0.22	kuil		
7		-0.25	kuil		
8	14bc	-0.13/-0.40	kuil		
9	14B	0.03/-0.27	kuil		
10	13A	0.03/-0.31	kuil		
11	13A	0.02/-0.24	paalgat		
12	12d-13a	0.25/0.09	paalgat		
13		0.38/0.28	kuil		
14		0.29/0.19	kuil		
15	14c-18	0.25/-0.45	afvalkuil		
16	14A	0.78/0.43	paalgat		
17	14A	0.82/0.59	paalgat		
18	14Ac	0.82/0.57	kuil		
19		0.84/0.64	paalgat		
20		0.79	paalgat		
21	13A	0.85/0.53	paalgat		
22		0.88/0.64	paalgat		
23		0.90/0.55	kuil		
24		1.06/0.61	kuil		
25	13B	1.10/0.61	afvalkuil		
26	13A	0.84/0.53	afvalkuil		
27	14c	0.90/0.50	afvalkuil		uitbraaksleuf
28	14A	0.72/0.44	muur	28x14x6	
29	17	1.89/1.74	muur	22x11x5	

30	16	1.10/0.79	muur	23.5x12.5x5.5	
31	17	1.62/0.10	muur	22x11x5	
32	17	1.83/1.72	muur	21.5x18x5	
33	16	1.73	muur	22x11x5	
34	19	1.85/1.60	stiepen	27-29x13-14x6	
35	18	1.74	muur	20.5x10x5	
36	19	1.70/0.10	keldertrap	22x11x5	portlandcement
37	18	1.85	stookvloer	22x11x4.5	met asgat
38	19	1.87/1.09	klamp waterbak	13x?x?	ijsselsteen
39	19	1.87/1.09	waterbak	19x9x	
40	18	1.60/-0.52	beerput	15x10x5	
41	19B		inhoud beerput		
42	20	1.36/-0.10	waterput	15x10x5	
43	20		inhoud waterput		grof puin
44	17	1.70/-0.80	beerput	?x12x5	
45	19a		inhoud beerput		
46	18/19	1.70/1.58	muur	22x11x5	
47	17	1.59/1.41	muur		
48	16		gewelf	18.5x14x4.5	
49	17	0.10	keldervloer		rode baksteen
50	17	1.40	gewelf		ijsselsteen
51	16	1.57/-0.82	muur	21x10x5.5	
52	19	1.11/-0.21	keldertrap	divers	leiste en tegel
53	17	-0.21	keldervloer	22x...x..	keperverband
54	19	1.51/-0.30	klamp	20x9x4	bep leisterd
55	16	1.30	klamp		
56	17	1.60	gewelf	18x9.5x4	ijsselsteen
57	15d	0.92/-0.77	beerput	25x12.5x4	
58	15d-17B		inhoud beerput		
59	17	0.94	muur	divers	secundaire steen
60	17		muur		
61	16	1.21	waterput		
62	18		inhoud waterput		
63	18	1.64/1.02	muur	23x11x5.5	zwaar verzakt
64	18	1.76/1.30	muur	23x11x5	grote vertanding
65	18	1.76	muur		sch
66	19	1.57/1.54	vloer		secundaire steen
67	18	1.57/1.27	vloer		secundaire steen
68	17B/18A	1.35/1.14	vloer		secundaire steen
69	18	1.58	stiep	23x11.5x5	
70	16	1.75/-1.12	waterput		onderin ton
71	18d		inhoud waterput		
72	16	1.69/0.89	beerput		
73	18d		inhoud beerput		
74	18	0.84/0.70	waterkelder	18x9x3.5	ijsselsteen
75	17	-0.21	keldervloer		keperverband
76	15B/16A	1.70	muur	22x10.5x5	
77	15	1.77	muur met afzaat	22x11x5	bep leisterd
78	15	0.48/-0.12	muur		
79	15	1.50	muur gewelfaanzet	24x12x5.5	bep leisterd
80	15	1.80/0.80	muur gewelfaanzet	24x12x5.5	bep leisterd
81	15	1.70/0.22	muur gewelfaanzet	24x12x5	bep leisterd
82	15	1.73	muur		
83	15	1.20/0.00	muur		
84	15		muur		
85	18	0.15/0.10	keldervloer	19x9x4	ijsselsteen rood
86	17	0.10/0.00	keldervloer	22.5x11x5	met keien
87	16	0.00	keldervloer	24x...x..	secundaire steen
88	15	0.00	keldervloer		weggebroken
89	15	0.00	keldervloer		op regels
90	17	1.50/0.00	muur	23x11x5	
91	19	0.65/0.00	muur	19x9x4	bep leisterd
92	19	0.65/0.00	muur		dichtzetting
93	19	1.60/0.62	muur	divers	dichtzetting

94	17	1.77	muur		keldertoegang
95	17	0.55/-0.19	muur	24x.x..	weggebroken
96	17	0.49/-0.12	klamp	23x11x5	bepleisterd
97	18		klamp		
98	18	0.00	keldervloer		
99	18	0.17/-1.18	waterput		
100	17B	1.71/0.70	muur	22x11x4.5	
101	17B	1.67/0.82	muur	24x11x5	
102	17B	1.36/0.67	keldertrap	24x12x6	
103	17B	1.57/0.68	muur	23x12x5	
104	17B	1.00	oven		puinspoor
105	18	1.52/0.88	oven	24x11x4.5	
106	18	1.32	vloer		hoort bij 105
107	17B	1.16/1.05	rond spoor		secundaire steen
108	19	1.50/1.02	oven	23x11x5	
109	19	1.50/1.11	vloer	23x11x5	hoort bij 108
110	19	1.52/1.00	muur	20x9x4	ijsselsteen
111	19	1.20/1.09	vloer	divers	
112	19B	1.51/1.10	muur		
113	19B		muur		
114	19	1.45/1.12	trap	19x9x4	ijsselsteen
115	19B		vloer	divers	hoort bij 113
116	18		muur		hoort bij 103
117	18	1.62/0.75	waterkelder	18x9x4	fundering deur
118	20		inhoud waterkelder		
119	18	1.35/0.90	muur	21.5x10x5.5	bepleisterd
120	18	1.37/0.91	muur	22x11x5	bepleisterd
121	18	0.92/0.88	vloer	23x23x3.5	
122	19	1.53/0.74	muur	divers	dichtzetting
123	19	1.53/0.90	muur	divers	ijsselsteen
124	19		muur		
125	19	1.49/0.90	muur		
126	19	1.00	vloer		hoort bij 112
127	19	1.19/0.97	keldervloer		hoort bij 123
128	19	1.49/1.10	keldertrap		ijsselsteen
129	15d/16a	1.70/	muur	25x10.5x5.5	

awingsput

al' 1:200.

Jeroen Benders

De bewoners van de huizen¹

Hasselter be-
roep is uitgelo-
op de ont-
Op 22 mei
werd deze
burgemeester
r aangebo-
er ere van zijn
rig ambts-
um.

Hasselt was in de 15e en 16e eeuw een kleine stad, waarvan het inwonertal de 1500 zielen niet zal hebben overschreden. De spil van de economie werd gevormd door handel en scheepvaart. Hoewel in latere tijden de scheepsbouw een factor van belang was, zijn hiervoor in de middeleeuwen geen aanwijzingen te vinden. Naast schippers, vissers, vee- en houthandelaren waren in de stad allerlei ambachtslieden actief. Dit patroon van economische activiteiten is eeuwenlang blijven bestaan. Natuurlijk kende elke bedrijfstak z'n hoogte- en dieptepunten, maar in essentie bleef Hasselt wat het was: een bedrijvig handelscentrum van bescheiden omvang.

Wanneer men probeert vast te stellen welke Hasselters in de loop van de tijd in welk huis woonden, doemen er problemen op. Zeker voor de (late) middeleeuwen en de 16e eeuw is dit zelden of nooit precies uit te maken. De gebruikelijke registratie in koopacten en dergelijke dat Y in -bijvoorbeeld- de Hoogstraat woont, en wel tussen X en Z, leidt natuurlijk niet tot het koppelen van namen aan specifieke percelen. Daarnaast is er het onderscheid tussen eigenaren en huurders van een pand, en kon één huis vele personen, die niet tot één gezin

of familie behoorden, onderdak bieden. De laatste twee verschijnselen waren uiteraard ook na de middeleeuwen actueel. Uit een lijst die in 1532 werd aangelegd, blijkt dat veel huizen toen al waren gesplitst; geregeld is sprake van achter- en voorhuizen. Ook in kelders, bovenhuizen, kamers en schuren leefden mensen.²

In de 17e eeuw raakte de gewoonte in zwang om bij verkoop of het als onderpand stellen van huizen de belendende burens niet alleen bij naam te noemen, maar ook aan te geven of ze ten noorden, zuiden, westen of oosten van het pand in kwestie woonden. Bovendien kende Hasselt in deze en de volgende eeuw een veel groter aantal panden met een vaste naam dan in de tijd daarvoor. Omdat men nog niet met huisnummers werkte waren dit de enige mogelijkheden tot 'identificatie', die niet alleen in officiële documenten, maar ook in het dagelijks spraakgebruik benut zullen zijn. Waarschijnlijk hadden alleen herbergen en voorname panden zo'n eigen naam. De Veersteeg spande in dit opzicht wel de kroon. Bij de Veerpoort stond het 'Friese Wapen' (ook wel 'Wapen van Friesland'), daarnaast het 'Witte Kruis', een paar huizen verderop de 'Groninger Toren' en tenslotte, op de hoek met de Markt, de 'Witte Arend'. Op de hoek van Markt en

De 'Zwolle-Blokkzijl' op het stationsplein te Hasselt omstreeks 1915. De tram reed van 11 maart 1914 tot 31 augustus 1934.

Hoogstraat lag en ligt de 'Herderin', die aanvankelijk 'Roohart' (Rode Hert) heette³ en daarnaast, aan de Hoogstraat, de 'Halvemaan'. Op een perceel dat zich van de Hoogstraat tot de Hofstraat uitstreckte stond huize de 'Klok'. Aan de Hoogstraat, schuin tegenover de 'Halvemaan', was verder nog het 'Witte Paard' te vinden en, in de omgeving van de Veenpoort, het pand de 'Engel'. Op de hoek van de Hofstraat en de Raamsteeg lag de 'Zwarte Arend'. Er- gens achter de kerk waren de 'Witte Zwaan' en 'Nadorst' gesitueerd, terwijl zich aan de Ridderstraat, bij de Vispoort, de 'Rode Leeuw' bevond, op een perceel dat zich van het Zwartewater door de stads- muur heen tot aan de Regenboogstraat uitstreckte. Aan de Gracht stonden het 'Trapje' en het 'Aambeeld'. Buiten de Enk- poort lagen 'Kraantje Iek' en de herberg de 'Prins'. Tenslotte kende de Nieuwstraat een perceel met de naam 'Spijkermande'.⁴ Een aantal namen komt kortstondig in de bron- nen voor, zoals de 'Zwarte Ruiter' in de Veersteeg, die tussen circa 1640 en 1645 genoemd wordt en de 'Witte Arend' (circa 1710-1715).⁵ Deze opsomming, die niet vol- ledig zal zijn, geeft een aardige indruk van de vroegere naamgeving.⁶ Is de situatie tot circa 1600 fragmentarisch overgeleverd, voor de eeuwen daarna is vaak beter te bepalen waar iemand woon- de. De enige manier om met redelijk grote zekerheid te kunnen beslissen wie op welk perceel woonachtig was, is het systema- tisch doorwerken van transportacten van huizen alsook van testamenten, hypothe- ken en dergelijke. Voor de negentiende en 20e eeuw zijn verder het kadaster en ge- gevens uit het bevolkingsregister onmis- baar. Echter, zelfs op het eerste gezicht on- dubbelzinnige formuleringen in de bron- nen met betrekking tot locaties leveren nogal eens interpretatieproblemen op. Wat opvalt is de grote mobiliteit op de huizen- markt; sommige panden wisselden binnen een tijdsbestek van één decennium ver- schillende keren van eigenaar. In het navolgende wordt geen sluitende 'stamboom' van huisbezitters op de hoek Hoogstraat/Veersteeg gepresenteerd (als dit al mogelijk is), maar slechts een aantal krenten uit de pap gehaald, om aldus een

beeld te schetsen van de activiteiten die bewoners op de kop van de Hoogstraat⁷ omgeving ontplooiden. In hun persoon⁸ komt een aantal beroepen aan de orde⁹, door de eeuwen heen in Hasselt zijn uit-¹⁰ geoeft. Daarbij moet dan overigens w¹¹ bedacht worden dat de burgers in dit stadsgedeelte tot de rijkere lagen van de bevolking behoorden. Een representatie beeld van het dagelijks leven in Hasselt geeft de -overigens nog lacuneuze- wee gave van hun bezigheden dus ongetwijfel- niet. Dit verhaal pretendeert dan ook slechts een bescheiden aanzet voor ver- der, soortgelijk onderzoek in de rijk gevu de historische ruif van Hasselt te zijn.

Herbergen

Dat er in een handelsstadje als Hasselt a vroeg herbergen zijn geweest valt wel aa te nemen. Pas rond het jaar 1500 echter duiken ze met naam en toenaam in de bronnen op. Zo vindt men in een belas- tinglijst uit 1495 ene 'Claes inde Byle'¹⁷ en komt in een lijst van weerbare personen i 1508 de waard van de uitspanning de 'H mer' voor.⁸ De eerstvolgende berichten over Hasselter dranklokalen stammen uit de periode van de zogeheten Gelderse oorlogen.

De hertog van Gelre, Karel van Egmond, vocht sinds 1492 een verbeterd oorlog me zijn Habsburgse tegenstanders uit om he bezit van Gelre. In de jaren twintig van de 16e eeuw lag het belangrijkste oorlogster rein in het Oversticht (grotweg het huidige Overijssel), waar de bisschop van Utrecht het voor het zeggen had. Nadat Hasselt vanwege haar strategische ligging in de zomermaanden van 1521 door Gelderse en Zwolse troepen vergeefs belegerd was werd het een bisschoppelijke garnizoens- plaats.⁹

De stad telde toentertijd verschillende herbergen. Genoemd worden de 'Els', waar Hille de scepter zwaaid (in de middel- eeuwen werden kroegen vaak door vrou- wen uitgebaat), de 'Olifant', waar Johan herbergier was¹⁰ en de herberg 'Bourgon- dië', met als gastheer Lambert.¹¹ Deze lo-

Hoogstraat
in het eind van
19e eeuw, ge-
n vanaf de
rkt. Links ligt de
alle toegang tot
Veersteeg.

kalen, waarvan de ligging overigens volstrekt onduidelijk is, hebben waarschijnlijk gouden tijden beleefd dankzij de inkwartiering van een paar honderd huursoldaten in de stad.

De 'Eikeboom'

Eveneens in het begin van de 16e eeuw wordt in de bronnen de uitspanning de 'Eikeboom' aangetroffen.¹² Uit de archivalia valt af te leiden dat deze herberg aan de Hoogstraat stond, direct naast het pand op de hoek met de Veersteeg.¹³ Dit was een gunstige lokatie. De Hoogstraat en de Ridderstraat vormden immers de hoofdverkeersaders van de stad. Via het veer en later de brug over het Zwartewater bereikten veel mensen Hasselt en op marktdagen zullen dorstige kelen hun weg naar de 'Eikeboom' hebben weten te vinden. In de loop van de tijd ging de naam van het etablissement over op degenen die het pand bewoonden dan wel bezaten. Zo is bijvoorbeeld sprake van 'Geert Jans Eckelboom'.¹⁴ Het is niet duidelijk hoe lang de 'Eikeboom' een herberg gebleven is; in 1638 wordt nog een waardin genoemd, die wegens onbekende frauduleuze handelingen tot het betalen van een boete van 96 gulden, later teruggebracht tot f 50,—, werd veroordeeld.¹⁵ Het betreft hier ongetwijfeld Femmeghien, weduwe van Geert Eckelboom.¹⁶ Belangwekkende informatie over de 'Eikeboom' stamt uit de late jaren '60 van de 17e eeuw, toen, na de dood van waardin Jantien Egberts 'in den Eckelboom', weduwe van Keyzersweert¹⁷, de nalatenschap verdeeld werd onder de vier erfgenamen. De

'Eikeboom' werd bij die gelegenheid waarschijnlijk aangekocht door de brouwer Willem Jansen, terwijl het achterste gedeelte overging in handen van Jan Vos, echtgenoot van één van de erfgenamen. Uit de stukken blijkt verder dat de herberg over een stal beschikte. Jantien kreeg haar bier onder meer aangeleverd door Lephart Verdelft, die een brouwerij in de Veersteeg had; wijn werd in Amsterdam besteld. Sailant detail is dat prins Maurits – waarschijnlijk in 1590 – in de 'Eikeboom' heeft vertoefd; zijn rekeningen 'sullen int reyn gebracht worden'.¹⁸ Nog in 1742, en mogelijk ook na dat jaar, droeg het huis z'n oude naam.¹⁹

Brouwer: Johan Cluwen

De brouwnijverheid in Hasselt kent een lange geschiedenis. Een brouwerij wordt in 1446 voor het eerst vermeld²⁰, maar ook al eerder werd bier bereid.²¹ Bier werd ook geïmporteerd, voornamelijk uit Hollandse steden.²² Dat Johan Cluwen brouwer was blijkt uit een bewaard gebleven fragment van zijn debiteuren-boekhouding, dat betrekking heeft op leveranties aan Jan Haneke en diens weduwe in de jaren 1694-1696²³, en uit de kohieren van het vuurstedengeld (lijsten van belasting op haarden, ovens, brouwketels en dergelijke). Cluwens leven is doorspekt met rechtszaken. Nadat hij in 1682 zijn werkzaamheden als tapper (hij was na 1676 eigenaar van de 'Eikeboom' geworden) er aan had gegeven en zich op het brouwen richtte²⁴, hield hij de Zwolse kuiper en wijnkoopman Van Loo maandenlang aan

Rechts boven:
'Blijde Incomste'
van Burgemeester
Royer in Hasselt
op 5 oktober 1910.
De stoet gaat hier
de Veersteeg in.

Rechts onder:
Intocht van Bur-
gemeester Royer
in 1910. De stoet
trekt door de Veer-
steeg. Het hoek-
pand Hoogstraat/
Veersteeg en het
verdiepingloze
pand er achter zijn
goed te zien. De
Veersteeg was
oorspronkelijk
zeer smal.

het lijntje met betrekking tot de afbetaling van een openstaande rekening van geleverde dranken. Pas in het jaar daarop voldeed Cluwen zijn schuld.²⁵

In 1703 raakte hij in een proces met zijn broer Antoni verwickeld en tien jaar later, eind 1713, werd hij samen met de weduwe Heisman er van beschuldigd 'notoirlik in de ketel accijs (te) hebben gefraudeert'.²⁶ Ook de molenaar, Claas Bosch, ging niet vrijuit. Nadat burgemeester Cappelhoff zich borg gesteld had (waarschijnlijk voor de betaling van een verder niet genoemde boete), werd de in beslag genomen zak mout aan Cluwen gerestitueerd.²⁷ In oktober 1714 ging Cluwen opnieuw in de fout. Seino Coninck, collega-burgemeester en pachter van de ketelaccijns, stelde samen met gerechtsdienaar Coenraat Coilert en de gezworen korenmeter Hendrik Vermeer vast, dat Cluwen slechts over acht in plaats van de gemeten 11½ schepel mout 'impost' (belasting) had betaald. Coninck confisqueerde daarop de twee gewraakte zakken en liet ze in het raadhuis opslaan. J. van Hattum, fiscaal en advocaat van de stad Hasselt, noteerde in het dossier dat hij naar aanleiding van deze kwestie aanlegde, dat 'het syn eerste niet is, dat hij (sc. Cluwen) dit konsjen gespeelt heeft'.²⁸ Het liep allemaal met een sisser af: Cluwens zoon Gerrit en gasthuismeester Jan Rietberg stelden zich borg, waarna 'handtastinge' werd gedaan en de mout weer werd vrijgegeven.²⁹ Het is ironisch dat Cluwen in 1716 stadsijker werd. Dat wil zeggen dat hij de stedelijke gewichts- en inhoudsmaten controleerde en daarvoor een vastgestelde vergoeding incasseerde.³⁰

In 1728 werd opnieuw een klacht tegen Cluwen, alsook tegen Harmen Meijer, ingediend. Ditmaal achtten de erfgenamen van de weduwe van Hessel Okke uit Warkum, die zich lieten vertegenwoordigen door de koopman in hout Abe Hiddes Cat, zich gedupeerd.³¹

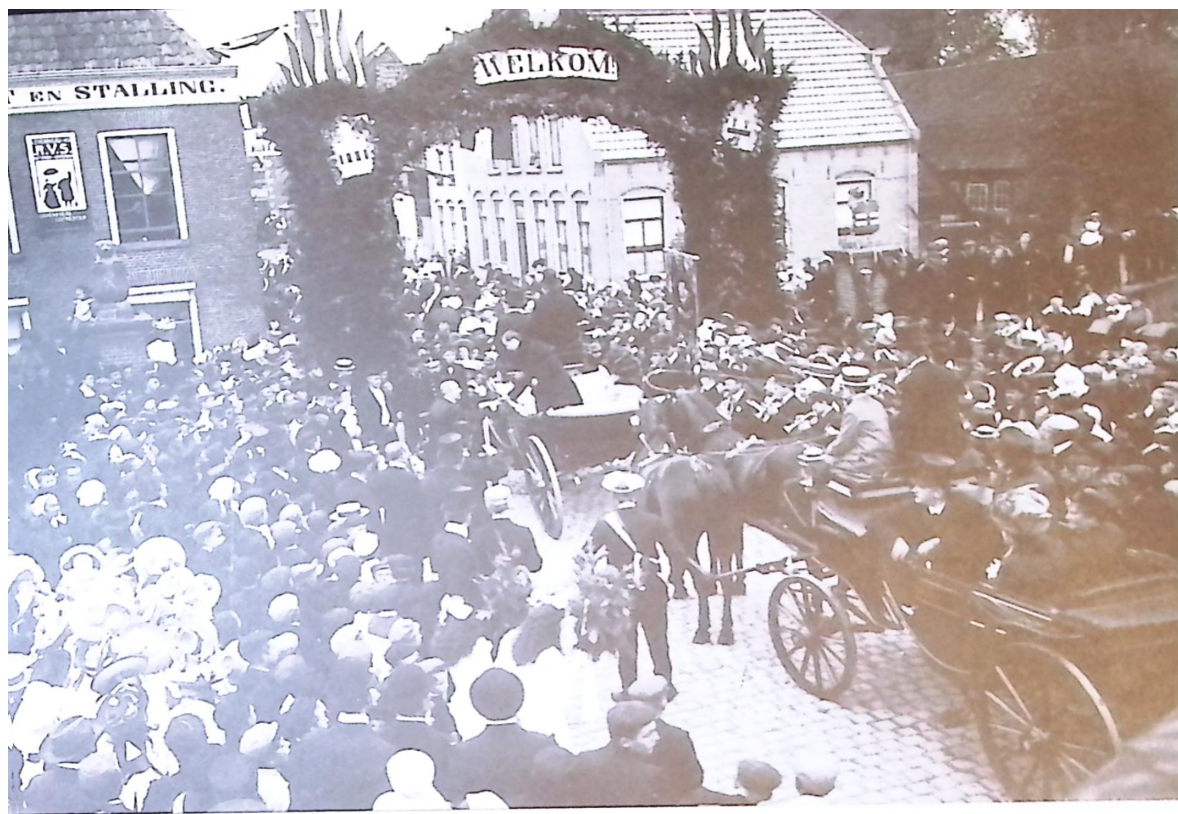
Burgemeester Johan Cluwen bewoonde samen met de weduwe Heisman een pand 'ande merkt opde Hoogstraat', dat eigendom was van majoor Heute³² en naast het huis van Andreas Penning lag. Gezamenlijk verzochten zij eind 1723 om halvering van de 'uitgank' (belasting) van een

goudgulden, die de stad en het gasthuis jaarlijks vanwege de bewoners van het pand ontvingen, en om kwijtschelding van de achterstallige betaling van deze betaling. Begin 1724 werd dit verzoek, vanwege de slechte staat waarin de woning verkeerde, ingewilligd.³³

Apotheker-chirurgijn: Andreas Penning

Het eerste duidelijke bericht over de aanwezigheid van medici in Hasselt stamt uit 1563, toen stadhouder Jean de Ligne (1525-1568) de joodse arts Godlieff en zijn twee zoons van een vrijgeleide voorzagen om hun beroep uit te oefenen.³⁴ De chirurgijn Andreas Penning, die in 1704 van het stadsbestuur van Hasselt toestemming kreeg om een apotheek op te richten, stond dus in een betrekkelijk oude traditie. De enige voorwaarde die aan de verlening van het 'octroij' aan hem werd verbonden was dat elk jaar een inspectie door enkele afgevaardigden uit de raad en de gemeente zou plaatsvinden.³⁵

Voordat Penning zich als apotheker vestigde, had hij zijn geluk in een heel andere sector beproefd, namelijk in die van de dakpanfabricage. Sinds het tweede kwart van de 16e eeuw komen er pannenbakken in Hasselt voor.³⁶ In de zeventiende en 18e eeuw genoot de stad grote vermaardheid wegens deze nijverheid; 'Hasseltse pannen' werd een soortnaam.³⁷ Penning lijkt een slechtlopende pannenbakkerij, waar door Geertruy Rouse fors geïnvesteerd was, nieuw leven te hebben ingeblazen in ruil voor winstdeling. Daartoe werd in 1682 een contract gesloten. Nadat een jaar later problemen tussen Penning en Rouse rezen, werden de bepalingen in het contract kennelijk aan duidelijkheid te wensen overlieten, aangescherpt. Rouse zou de grondstoffen financieren, terwijl Penning de lonen van de arbeiders uitbetaalde en iedere twee, hooguit drie weken een zeker hoeveelheid pannen zou laten bakken.³⁸ Ook na 1682 bleven zich conflicten tussen beiden voordoen, wat wellicht voor Penning aanleiding was zich in een nieuw métier te storten.

In 1712 wordt Andreas 'qualick bejegent' door de echtgenote van Arent Pape, dit naar aanleiding van het verwijderen van een ijzeren plaat. Wat er precies voorgevallen is blijft duister, maar waarschijnlijk ging het om een burenruzie.³⁹ Omdat Penning burgemeester is en via hem de hele magistratuur zich 'geaffronteert' acht, wordt de vrouw in kwestie tot een boete van vijf gulden veroordeeld.⁴⁰ De apotheker heeft een politieke bliksemcarrière achter de rug en behoort tot de notabelen van de stad.⁴¹ Een jaar later raakt Penning in een slepende kwestie verzeild, nadat hij een bouwvallig huis en een 'ledige plaats' op de hoek van de Veersteeg en de Markt heeft aangekocht.⁴² In het koopcontract is de bepaling opgenomen dat hij zijn nieuw verworven bezit moet opknappen. Ongetwijfeld had het stadsbestuur de hoop dat de apotheker voor een opwaardering van dit stadsgedeelte zou zorgen. Andreas echter blijft ondanks herhaalde aanmaningen jarenlang in gebreke. In 1715 wordt hem een ultimatum gesteld. Hij krijgt veertien dagen de tijd om een begin te maken met hetzij het aanleggen van een muur rondom het perceel, hetzij het bouwen van een (nieuw) huis daarop. Geeft hij hieraan geen gehoor, dan zal hij bij wijze van boete een an-

ker wijn moeten leveren.⁴³ Penning blijkt echter een reden voor zijn weigerachtigheid te hebben. Hij had het perceel als 'vrij huis' aangekocht, wat wil zeggen dat het niet met bijzondere belastingen bezwaard is. Inmiddels heeft hij ontdekt dat er rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid dat de erfgenamen van Joker Ten Bosche jaarlijks zes à zeven gulden 'grondgeld' gaan claimen. Het stadsbestuur heeft hierover zijn twijfels. Desondanks neemt dit het risico van hem over en stelt daartoe als speciaal onderpand een bewoond huis, dat deel uitmaakt van het stedelijk bezit.

Pas vier jaar later duikt de kwestie opnieuw in de resoluties van het stadsbestuur op. De stedelijke garantie blijkt Penning niet tevreden te hebben gesteld. Het koopcontract wordt nu ontbonden en de stad koopt het perceel terug. Wegens gemaakte kosten krijgt Penning bovendien nog vier Carolusgulden uitgekeerd; de waarde van de 121 pannen, die hij voor eigen gebruik van het huis had gehaald, is hierop al in mindering gebracht.⁴⁴ Intussen had deze in het oog springende hoek in het centrum van de stad er (nog eens) zes jaar lang slordig bij gelegen.

Behalve in bestuurlijke functies is Penning

De Hoogstraat te Hasselt omstreeks 1915. Links op de voorgrond staat het stationsgebouw voor de 'Zwolle-Blokkzijl' stoomtram. De tram rijdt net weg richting Zwartsluis.

ook op het paramilitaire vlak actief geweest: hij bekleedde gedurende zekere tijd de rang van kapitein van het burgervendel, benoemd vanwege de 'manhafte' stedelijke krijgsraad. In 1726, mogelijk eerder, is hij overleden.⁴⁵

Veehandel: Gerrit Bode

Veehandel en veeteelt zijn door de eeuwen heen van groot belang voor de Hasselter economie geweest. In dit kader past ook de persoon van Gerrit Bode. Hij kocht in 1745 met zijn vrouw Margareta Angenis van Zuylen de voormalige 'Eikeboom' aan de Hoogstraat aan, een pand dat grensde aan een huis dat hij op dat moment al bezat. In de acte wordt hij omschreven als 'koopman'⁴⁶ en wel, zoals uit andere bron blijkt, in vee.⁴⁷ Op zijn activiteiten als veehandelaar wijst ook zijn verzoek, in 1765, een mesthok buiten de Veerpoort te mogen blijven gebruiken.⁴⁸ Dit verzoek wordt door het stadsbestuur ingewilligd. Na zijn dood wordt het 'drekhoek' in 1777 bij opbod voor de duur van drie jaar verpacht aan H. Meijer, dit voor vier gulden. Meijer verplicht zich elke week de drek, die de 'luyden' daar vrijwillig brengen, te laten 'opwerpen'.⁴⁹ Dat Bode niet steeds even zorgvuldig met zijn onroerend goed omsprong, blijkt in november 1769. Gerrit Kikke, die als huurder zijn intrek in een pand van Bode (vermoedelijk de 'Eikeboom') had genomen, beklaagt zich bij het stadsbestuur over de bouwvallige staat van het huis; zo is er onder meer sprake van lekkage. Twee timmerlieden en een metselaar krijgen opdracht ter plaatse poolshoogte te nemen. Zij komen tot de conclusie dat Kikke gelijk heeft: het pand is zonder verdere reparaties onbewoonbaar. Onder deze omstandigheden staat het Kikke vrij direct te vertrekken, mits hij zijn huur tot 1 november betaalt. Bode wordt veroordeeld in de kosten van de rechtszaak.⁵⁰ In maatschappelijk opzicht ging het Gerrit Bode voor de wind. In 1751 werd hij als gemeensman (lid van de meente) genoemd, een jaar later was hij schepen en vanaf 1753 fungeerde hij geregeld als burge-

meester. Tot in de jaren '70 bekleedde hij hoge functies in het stadsbestuur. Daarnaast vervulde hij erebaantjes. Zo was hij broodweger en, belangrijker, dijkgraaf van Hasselterkerspel, dit al vóór 1765.⁵¹ In die laatste hoedanigheid was hij verantwoordelijk voor de schouw, dat wil zeggen de inspectie, van de dijken. Af en toe deed zich een conflict voor, bijvoorbeeld in 1769, toen Bode van baron Van Coevorden tot Den Doorn, die bij de turfhandel betrokken was, sluisgeld eiste, waarvan de helft aan de sluiswachter ten goede zou komen, en de andere helft aan de armen. De baron nam hiermee geen genoegen en eiste van het stadsbestuur een afschrift van de resolutie waarop Bode zich beriep. Hoe deze kwestie afliep, wordt niet duidelijk.⁵² Toen in 1771 dijkgraaf Bode het dijkboek en de roede – een meetlat waarmee de dijken werden opgemeten – moest overdragen aan zijn opvolger, weigerde hij dit omdat het boek naar zijn mening zijn eigendom was. Het stadsbestuur besliste anders: Bode diende het boek, dat niet op zijn kosten, maar op die van de erfgenamen van de marke was aangelegd, aan de tijdelijke dijkgraaf of dijkschrijver te overhandigen.⁵³ Bij de positie die Bode binnen de gemeenschap bekleedde, hoorde ook een prominente plaats in de kerk. Hierop wordt enig licht geworpen, wanneer Bode zich in 1764 bij het stadsbestuur er over beklagt dat de heer Van Velsen, 'Capitein Consignier', zijn zoon Hendrikus verhinderd had zich op zijn vaste stek in de kerk neer te zetten. Van Velsen hield publiekelijk de bank gesloten en verwees Hendrikus naar de achterste bank. Uit oogpunt van de openbare orde in de stad en met name in de kerk stelt de magistraat Bode in het gelijk: weliswaar heeft Van Velsen het recht zich in de omstreken bank op te houden, echter niet om alle zitplaatsen in beslag te nemen.⁵⁴ Begin 1776 duikt Bode junior opnieuw op. Hij solliciteert dan bij de magistraat naar de vacante burgemeestersplaats van zijn overleden vader. Omdat hij 'in de keur' zit, hetgeen wil zeggen dat hij, met enkele anderen, door de meente is aangewezen om de Paulikeur (de jaarlijkse verkiezing van de leden van het stadsbestuur op 25 januari) te verrichten, kan hij zich niet verkies-

baar stellen. Daarom vraagt hij om ontslag uit het kiescollege. De magistraat gaat akkoord, onder de voorwaarde dat ook de meente nog haar goedkeuring moet verlenen. Harmen Ridderikhoff neemt een minderheidsstandpunt in: hij is van mening dat Bode kiesman moet blijven omdat hij in die functie gekozen is.⁵⁵ Inderdaad blijkt Hendrikus vanaf 1776 lid van de raad te zijn geweest.⁵⁶ Daarnaast was hij net als zijn vader broodweger.⁵⁷

Bakkers: Reinier van der Vegt en Adam en Lucas van Dingstee

Het bakkersgilde was in het derde kwart van de 17e eeuw op initiatief van de bakkers opgericht en door het stadsbestuur van een acht 'articulen ende vrijheijden' tellend statuut voorzien. Alleen iemand die burger van de stad was en een 'goet geweer' bezat kon lid worden, als hij of zij althans drie jaar bij één of meer meesters in de leer was geweest en naar tevredenheid van de 'overluyden' van het gilde een proeve van bekwaamheid aflegde. Kinderen van burgers en bakkers van elders die voor het lidmaatschap in aanmerking wilden komen, dienden de gildebroeders op een vat bier te tracteren, alsook de wezen, de provisoren (weesmeesters) en de diakenen met een goudgulden per persoon te bedenken. Bij begrafenissen van medebroeders of hun echtgenotes diende men op straffe van een boete in de rouwstoet mee te lopen. Ook op absentie bij gildevergaderingen stond een geldboete. Een bakker moest 'goet broot backen' en dat uitsluitend in de eigen zaak verkopen en niet aan de deur venten. Thuis bezorgen op verzoek was wel toegestaan.⁵⁸

Wanneer Reinier van der Vegt zijn werkzaamheden als bakker is begonnen is onduidelijk. In 1795 werd er door enige burgers een klacht tegen hem en zijn collega Gerrit de Vries ingediend, omdat zij hun brood boven de 'setting' (de geschatte gemiddelde marktprijs) verkocht hadden, met andere woorden, hun brood was duurder

dan toegestaan. Aangezien geen van beiden een geldig excuus voor deze overtreding kon aanvoeren, werden ze veroordeeld tot het betalen van een boete van gulden elk. De Vries vroeg en kreeg een korting van drie gulden op dit bedrag.⁵⁹ Uiteraard was Van der Vegt bij het bakkersgilde aangesloten. Zo vindt men in 1809, toen de koekebakkers van Hasselt door het stadsbestuur te kennen werd gegeven dat zij niet langer vrijstelling van de belasting op het laten malen van rogge-1 melen zouden genieten, onder de namen van de bakkers die van Reinier.⁶⁰ In datzelfde jaar telde Hasselt circa 1160 bewoners⁶¹, die door elf bakkers werden be- diend.

Van der Vegt was politiek actief als lid van de meente, terwijl hij zich ook op kerkelijk terrein heeft bewogen. Dat laatste blijkt uit het feit dat hij sinds 1788 bankemeester was.⁶²

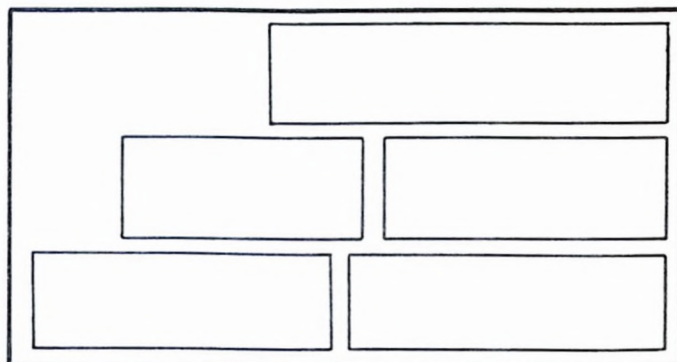
De Hasselter familie Van Dingstee⁶³ was voornamelijk in de handel actief en speelde in het karveelschippersgilde een leidende rol. Een voorbeeld hiervan is Kier Ger-1 rits, die in 1754 als gildemeester wordt genoemd.⁶⁴ Als schipper vervoerde hij onder meer hout naar Holland.⁶⁵ De wortels van het gilde liggen, voor zover valt na te gaan, in 1532. De vijf karveelschippers die de stad toen telde, lieten in dat jaar hun onderlinge afspraken over de beurtvaart op met name Amsterdam op schrift stellen.⁶⁶ In een gildebrief uit 1643 wordt be-1 paald dat op de derde dag na Pauli de schippers een 'olderman' en twee gildemeesters uit hun midden moesten kiezen. De 'olderman' werd voor de duur van één jaar aangesteld, van de gildemeesters diende er elk jaar één af te treden. Elke zaterdag moest de schipper die 'de beurt' had, naar Amsterdam varen.⁶⁷

Adam en zijn zoon Lucas echter waren als bakkers werkzaam. Adam werd in 1777 in Hasselt geboren, was meester koek- en broodbakker en moet, getuige zijn publieke loopbaan, een man van aanzien zijn geweest. Allereerst maakte hij furore in de gelederen van de Hasselter bankebroeders. Lid sinds 1811, bracht hij het in 1833 tot bankemeester, een wapenfeit dat minder indruk maakt wanneer bedacht wordt dat

de broederschap in 1816 nog slechts zes leden telde, en vanaf 1835 nog maar drie.⁶⁸ Mogelijk gaf dit lidmaatschap wel de stoot tot het vervolg van zijn bestuurlijke carrière, want van 1842 tot 1856 maakte hij deel uit van de raad. In 1857 overleed hij te Hasselt. Zijn vrouw, Anna Geertruij de Vries, met wie hij in 1799 was getrouwd, was hem

tien jaar eerder al voorgedaan. Van hun vier kinderen nam de enige zoon, Lucas, geboren in 1809, het bedrijf over. Zeker vanaf 1832 werkte hij al samen met zijn vader in de bakkerij en onderscheidde zich alleen in dit opzicht van senior, dat hij zich niet in de politiek heeft gestort. In 1864, werd hij tot zijn voorvaderen verzameld.

06

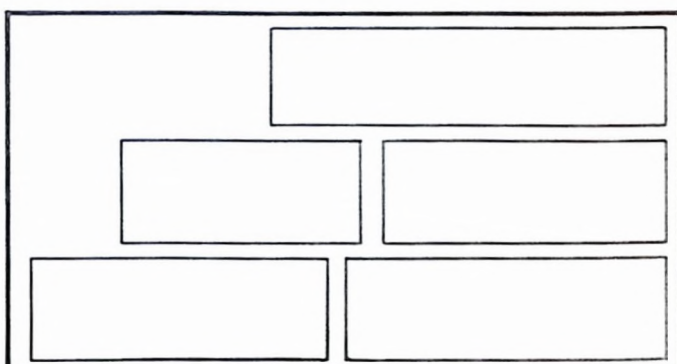

Henrick Pannebacker (†)
Panoven

Geert van Gelder

Derck Karstien
bakoven

43

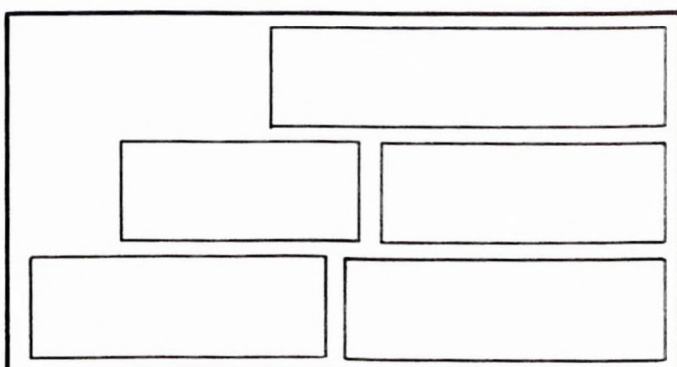
Frederick Pot (eigenaar)
Henrick Lebbinck (bewoner)
achter: Pots pannenbakkerij

de 'Eckelboom'
achter: Frerick Hendrickx weduwe

Heute, majoor

de 'Swarte Ruiter'
Meijer Pot

0.4

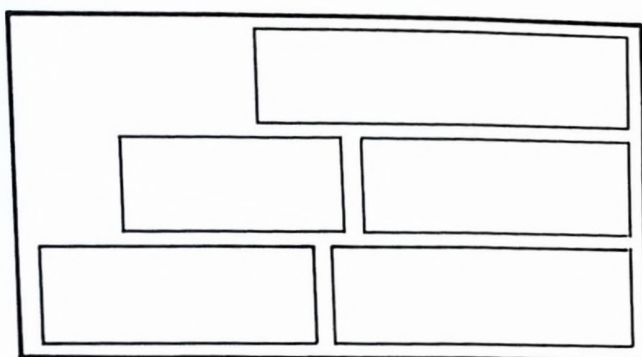
Arent Pape

Andreas Penning

Jan Cluwen

kinderen van Jorrien Goyen

1767

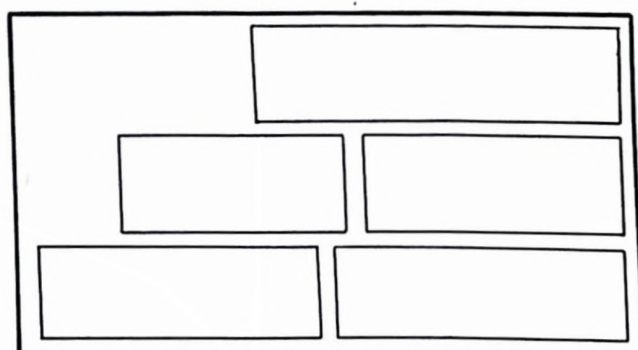
Gerrit Bode

Gerrit Bode (eigenaar)
Gerrit Kikke (huurder)

Kier Pot

Jacob Huyer ?

1814

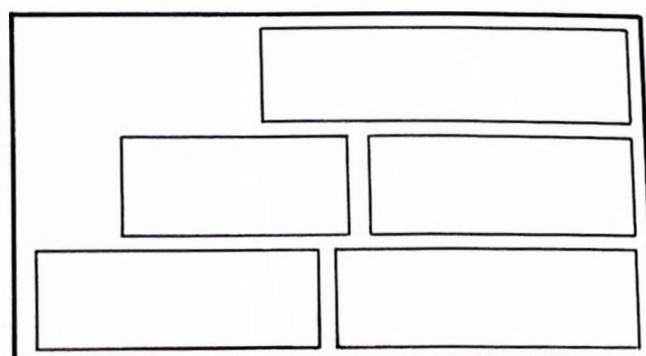
P.C. Boddaert
(J.K. van Ferney)

Reinier van der Vegt

Adam van Dingstee

Adam van Dingstee

1900

Dirk Knecht
Jacoba Galenkamp
Hendrik Knecht
Dirk Drupsteen

gesloopt

Joh. Engelberta van der Vegte
Hermine van der Vegte

Jan ten Kate
Hermine Galenkamp

Noten

- 1 Graag zou ik de heer D. Westerhof te Hasselt willen bedanken voor zijn vriendelijke medewerking en voor het ter beschikking stellen van de 'regesten-Westerhof' op Formsma 1959, inv. nrs. 2-21). In de noten wordt onderscheid gemaakt tussen informatie die ontleend is aan regesten en informatie die ontleend is aan archivalia.
- 2 GA Hasselt, OA inv. no. 3, fo. 41r-47v. Achterhuizen worden overigens ook al in 1446 en 1448 genoemd (ibide inv. nr. 2, p. 74-75, 80).
- 3 Al genoemd in 1622 (regesten-Westerhof, p. 137; inv. nr. 18, p. 90).
- 4 'Spaarpot' en 'Verwondering' konden niet nader worden gelokaliseerd.
- 5 GA Hasselt, OA inv. nr. 703, kohieren van het vuurstedengeld 1639, 1643, 1645 en RAO, Stadgericht Hasselt, inv. nr. 3196.
- 6 Vergelijk voor namen van huizen in Kampen: Nanninga Uitterdijk 1915.

- 7 GA Hasselt, OA inv. nr. 3, p. 98.
- 8 Ibidem, fo. 62v-64v.
- 9 Benders 1992, pp. 128-137.
- 10 GA Hasselt, OA inv. nr. 742.
- 11 Lambert was een spion in Gelderse dienst; Benders 1992, pp. 117-118.
- 12 GA Hasselt, OA inv. nr. 51, brief nr. 64. Hoewel deze brief ongedateerd is, kan hij op grond van de er in voorkomende namen in het eerste kwart van de 16e eeuw worden geplaatst.
- 13 RAO, Stadgericht Hasselt, inv. nr. 3194. De inhoud van beerput 58 is met deze ligging in overeenstemming.
- 14 Geert Jans Eckelboom, getrouwd met Anna Lentinge, verkocht in 1599 een pand (het latere Rechtersche huis) nabij de Vispoort; Van Driel 1976, inv. nr. 44.
- 15 GA Hasselt, OA inv. nr. 18, p. 160.
- 16 RAO, Processtukken stadgericht Hasselt, inv. nr. 49 (1641). Kennelijk is Geert hertrouwd.
- 17 In 1645 wordt Jantien Egberts, weduwe van Gerhardt van Gelder, gedaagd door de erfgenamen van een Amsterdamse wijnkoper, wegens door haar echtgenoot niet afbetaalde wijnleveranties uit 1620. Of zij hertrouwd is of dat Van Gelder en Keyersweert identiek zijn, is niet achterhaald (RAO, Processtukken stadgericht Hasselt, inv. nr. 88).
- 18 Ibidem, inv. nr. 194. Het dossier beslaat de jaren 1666-1670. Wanneer Maurits in de 'Eikeboom' verbleef wordt niet duidelijk, maar hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om 10 december 1590. Zie voor de rekening van de toen gemaakte onkosten: Ebbinge Wubben 1845, pp. 76-77.
- 19 RAO, Stadgericht Hasselt, inv. nr. 3197. Het is dan eigendom van Hendrik Penning en Maria Franke, die ook het 'Witte Paard' bezitten.
- 20 GA Hasselt, OA inv. nr. 2, p. 74.
- 21 Ibidem, inv. nr. 98, reg. nr. 51: de bisschop van Utrecht gaf in 1403 onder meer de gruit in erfpacht aan de stad.
- 22 Benders 1992, p. 40.
- 23 RAO, Processtukken stadgericht Hasselt, inv. nr. 318: 'Extract uit het schuitboek van Johan Cluwen'. Het aantal geleverde vaten werd bijgehouden door een kerf in een stok (op de kerfstock), of ook wel met krijt op een lei genoteerd. Cluwen brouwde drie soorten of kwaliteiten bier, kroonbier, drie- en zesguldenbier.
- 24 In 1682 beschikte hij over een brouwketel; GA Hasselt, OA inv. nr. 703, kohieren van het vuurstedengeld.
- 25 RAO, Processtukken stadgericht Hasselt, inv. nr. 292. Uit de stukken blijkt dat Cluwen land in de polder Mastenbroek bezat.
- 26 GA Hasselt, OA inv. nr. 9, p. 132-133. Cluwen was op dat moment burgemeester. RAO, Processtukken stadgericht Hasselt, inv. nr. 386, vermeldt dat er dat jaar geen pachter van het gemaal was.
- 27 GA Hasselt, OA inv. nr. 9, p. 137.
- 28 RAO, Processtukken stadgericht Hasselt, inv. nr. 386.
- 29 GA Hasselt, OA inv. nr. 9, p. 152.
- 30 Ibidem, p. 179-180.
- 31 RAO, Processtukken stadgericht Hasselt, inv. nr. 415. Cat was getrouwd met een dochter van Okke.
- 32 Over deze Heute is verder weinig bekend. Vergelijk Kam 1969, p. 24.
- 33 GA Hasselt, OA inv. nr. 9, pp. 285-286 en ibidem, p. 297.
- 34 Formsma 1959, inv. nr. 961, reg. nr. 525.
- 35 GA Hasselt, OA inv. nr. 19, p. 195-196.
- 36 Zie Benders 1992, tabel 3, p. 149.
- 37 Hollestelle 1976, p. 238.
- 38 RAO, Processtukken stadgericht Hasselt, inv. nr. 279. In 1682 werd Penning belast wegens het bezit van een oven in het tweede kwartier van de stad (GA Hasselt, OA inv. nr. 703, kohieren van het vuurstedengeld).
- 39 In 1710 werd het huis van Arent Pape, dat naast dat van Penning gelegen was, bij openbare executie verkocht aan zekere Jan Geujen. Pas in 1713 vond het transport (overdracht) plaats, waarna Geujen het perceel nog datzelfde jaar doorverkocht aan Jacobus van Zuylen en Anna Maria Cramer (RAO, Stadgericht Hasselt, inv. nr. 3196).
- 40 GA Hasselt, OA inv. nr. 9, p. 106.
- 41 In 1710 was hij cameraar, pas in 1713 legden hij en zijn toenmalige collega D. Bloemert verantwoording over de rekening van dat jaar af (ibidem, p. 133).
- 42 GA Hasselt, OA inv. nr. 9, p. 201. Het betreft hier een perceel dat voorheen eigendom was van Dittmar Boelen en dat in 1675 wordt omschreven als 'staat leeg en van binnen geruineert' (ibidem, inv. nr. 703). In de periode 1675-ca 1700 lag deze hoek er verwaarloosd bij. Omstreeks 1710-1715 lijkt hier de 'Witte Arend' te hebben gestaan. Pas in 1736 werd er een nieuw huis gebouwd (RAO, Stadgericht Hasselt, inv. nr. 3196).
- 43 GA Hasselt, OA inv. nr. 9, p. 158.
- 44 Ibidem, p. 201-202.
- 45 Ibidem, inv. nr. 10, p. 122-123.
- 46 RAO, Stadgericht Hasselt, inv. nr. 3197. Sinds 1755 mocht hij zich overigens ook nog eigenaar van een half huis in de Regenboogsteeg noemen.
- 47 GA Hasselt, OA inv. nr. 11, p. 59: de opperprovisoren en gasthuismeesters kochten in 1754 twee ossen van Bode.
- 48 Ibidem, inv. nr. 20, p. 75.

49 Ibidem, p. 495.

50 Ibidem, p. 298.

51 Ibidem, p. 75.

52 Ibidem, p. 291.

53 Ibidem, p. 348.

54 Ibidem, p. 35. Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om een bank die door de bankebroeders in beheer werd gehouden. Artikel 18 van een uit het midden van de 18e eeuw stammend reglement van de broederschap die dat een broeder, die met een klein kind een kerkdienst wilde bijwonen, plaats moest nemen in de achterste bank in geval veel broeders de dienst wilden bijwonen; Steenbergen 1957, pp. 148-149. De herkomst van het instituut van de bankebroeders in Hasselt is onduidelijk. Het was een gesloten associatie waarvan de leden een beperkt aantal families afkomstig waren. De broeders hielden zich bezig met de verhuur en het onderhoud van de zitplaatsen in de kerkbanken, die achter die van de magistraten stonden. Verhuur was mogelijk, doch de broeders niet zelden zelf deel uitmaakten van het stadsbestuur, en dus op de voorste bank mochten plaats nemen (idem).

55 GA Hasselt, OA inv. nr. 20, p. 468.

56 Schmidt 1984, pp. 200-201.

57 GA Hasselt, regesten-Westerhof, pp. 189 e.v.; inv. nr. 21, pp. 116 e.v.

58 GA Hasselt, OA inv. nr. 946.

59 Ibidem, inv. nr. 14, p. 3.

60 Ibidem, inv. nr. 16, p. 71-72. Overigens werden in 1798 alle gilden van hogerhand officieel afgeschaft; pas in 1808 echter kwam er definitief een einde aan hun bestaan. Zie Admiraal 1982, p. 142.

61 Vgl. voor het bevolkingscijfer Schmidt 1981, p. 20.

62 Steenbergen 1957, p. 150. Nadien wisselden Van Dingstee's en Van der Vegt's elkaar af in de functie van bankemeester.

63 Zie voor het navolgende Schutte en Steenbergen 1960, kolom 41 en 58.

64 Schutte en Steenbergen 1960, kolom 45. In 1745 woonde hij in het hoekpand Hoogstraat/Veersteeg (RAO, Stadgericht Hasselt, inv. nr. 3197). Kier overleed in 1783. Het schip ging over op zijn zoon Arend (regesten-Westerhof, p. 187; inv. nr. 21, p. 54).

65 Regesten-Westerhof, p. 93; inv. nr. 12, p. 158 (1763).

66 GA Hasselt, OA inv. nr. 866, reg. nr. 417.

67 Formsma 1959, p. 84.

68 Steenbergen 1957, p. 151.

Beerput 58 van 'de Eikeboom' wordt leeggeschept.

hiel Bartels

beerputten: informatie uit afval

Eén van de onderdelen van de stadsarcheologie is het onderzoeken en analyseren van beerputinhouden. Dit lijkt in eerste instantie een weinig fris klusje, maar blijkt bij uitvoering veel boeiende gegevens op te leveren. Het afval dat in een beerput terecht komt, verschaft ons een blik in het dagelijks leven van de gebruikers van dit toilet annex vuilnisbak. Het geeft op familie- of huishoudniveau een overzicht van wat men aan plantaardig en dierlijk voedsel at en van het soort serviesgoed dat op tafel en in de keuken gebruikt werd.

Soms verschaft de inhoud ook informatie over kleding (textiel) en schoenen (leer). Aangezien geen mens – laat staan familie – hetzelfde was, verschillen de beerputinventarissen onderling. Net zoals nu, kwamen vroeger ook nieuwe produkten op de markt en veranderde huishoudelijke behoeften qua materiaal, mode en prijs. Het afval dat in een beerput geworpen werd, bevatte meestal geen erfstukken of waardevolle spullen. Produkten waarvan het materiaal nog hergebruikt kon worden, zoals tinnen voorwerpen, worden weinig gevonden. Houten objecten zoals lepels, teljoren en meubels kon men altijd nog in de kachel opstoken. Alleen niet meer bruikbare voorwerpen kwamen in beerputten terecht kapot vaatwerk, gebroken glas en

kleipijpen. Ook het keukenafval zoals groente, fruit en afgekloven botten werd erin gegooid. Raakte een beerput vol, dan werd deze leeggemaakt. De inhoud werd ergens gestort, gebruikt als ophogingsmateriaal, bemesting of gewoon in de rivier gekiept. Omdat beerputten meestal niet zorgvuldig tot op de bodem werden leeggemaakt, bleef vaak onderin een restje

van het oude afval zitten. Hierdoor kon het oude afval vermengd raken.

Soms werd een beerput vele eeuwen lang gebruikt. Dit geeft enerzijds een betere kijk op het verbruikspatroon in verschillende perioden, anderzijds wordt het moeilijker om de aparte gebruiksfases te herkennen. Hoe korter de looptijd van het materiaal, des te scherper de momentopname over de produkten van het afval uit zo'n periode.

Gevonden voorwerpen in de beerputten zijn een afspiegeling van menselijk handelen. Zij vormen het materiële overblijfsel van een sociaal proces. Door nauwgezet onderzoek kunnen, met behulp van de vondsten, vragen over vroegere maatschappelijke structuren beantwoord worden. De kennis over de sociaal-economische positie van deze mensen kon onder meer aan de hand van de door hen gebruikte produkten ontrafeld worden. Hiervoor is het zaak dat we de gebruiksvoorwerpen goed kennen. Heeft de onderzoeker de beschikking over meer afvalcomplexen uit één bepaalde periode uit één huizenblok of stadswijk, dan zijn uitspraken te doen over de onderlinge maatschappelijke verhoudingen.

Een goed voorbeeld hiervan is de opgraving Vloomburgh, het huidige Waterlooplein in Amsterdam waar nu de Stopera staat. Hier viel aan de hand van de beerputinventarissen niet alleen de rijkdom van de bewoners te bepalen maar uitzonderlijk genoeg vaak ook het geloof en de herkomst. Van de grote groep Portugees-Joodse immigranten vestigden de rijken zich in de vroege 17e eeuw aan de Amstel en de armeren in de achterstraten. De rijkere kooplieden bestelden aardewerk uit Portugal, de armeren konden zich dit niet permitteren. De geloofsovertuiging bleek uit het voorkomen van vleeskeuringsloodjes waarop in het Hebreeuws 'kosjer' stond.¹

Een andere manier om de materiële welstand te bekijken is het bestuderen van boedelinventarissen, rapporten die werden opgemaakt bij verkoop, taxatie of scheiding van de roerende goederen in een huis. Helaas geven deze vaak alleen een omschrijving en prijs van de waardevolle,

te verkopen stukken. De dagelijkse spullen zoals bekers, borden en pannen, laat staan de voedselvoorraad, kwamen hier zelden in voor. Boedelinventarissen bieden dus net zoals beerputinventarissen een specifieke afspiegeling van persoonlijk familie-eigendom. Ze vullen elkaar aan.

De ontwikkeling van de Hasselter beerputten

In de allervroegste periode van stedelijke bewoning in Nederland bestaan er nog geen beerputten, simpelweg omdat er nog geen ruimte was om het afval kwijt te kunnen. Men groef achter het huis een kuil in de grond en wierp daar het afval in. Fossielen van mens en huisdier kwamen op het erf terecht en werden bij overlast begraven of verwijderd. De in Hasselt gevonden afvalkuilen, ingegraven in de helling van het duin, zijn een voorbeeld van het begraven van afval en beer. De kuilen stammen uit de late 13e en 14e eeuw.

In de grotere steden als Dordrecht en Nijmegen komen rechthoekige, stenen beerkelders, de voorlopers van de ronde en ovale beerputten, al in de loop van de 14e eeuw voor. In Hasselt valt de vroegste beerkelder, een rechthoekige kelder met een afsluitend gewelf, te dateren in de late 15e of vroege 16e eeuw. Deze beerkelder tegen de achtergevel van Hoogstraat 4 is metseld. Het hoekpand en Hoogstraat 2 hebben geen beerkelders. Ze kunnen wel gebroken zijn of er was op de achterterreinen in de 15e en 16e eeuw nog genoeg ruimte voor vuilstort. In de late 16e en 17e eeuw zijn beerputten inpandig gebouwd zoals bij Hoogstraat 2 en 4 te zien valt.

De achterterreinen werden volgebouwd aan het eind van de percelen 'Achter de Muur' stonden nu huizen. Het stadsoppevlak moest efficiënter gebruikt worden. De ontwikkeling die op de inpandige beerputten volgde, is de bouw van beerputten op het terrein direct achter de huizen vanaf de 17e eeuw. Ze zijn gebruikt tot in de 20e eeuw en slecht gebouwd. De povere kwaliteit speculatie hield de tweedehands stenen vaak amper bij elkaar. Wanneer de beer-

putten niet meer gebruikt werden, stortte men er in Hasselt een flinke laag grond in, waarschijnlijk om de stank tegen te gaan.

Het aardewerk

De vondsten uit de beerputten van de opgraving in Hasselt zullen per materiaalcategorie behandeld worden. Voor het aardewerk en het glas is het 'Deventer' systeem gehanteerd.² Dit is een standaard materiaal-classificatie, ontwikkeld om beerputinventarissen systematisch te beschrijven. Dit instrument wordt in meerdere Overijsselse steden zoals Kampen en Zwolle gebruikt. Door de standaard-beschrijving is het mogelijk om verschillende vondstcomplexen met elkaar te vergelijken. Archeologische vraagstellingen kunnen zo beter beantwoord worden. Het beschrijven en publiceren van vondstmateriaal is dan geen kunsthistorische aangelegenheid meer, maar kan de basis vormen voor sociaal-historisch onderzoek; het beschrijven en verklaren van vroegere maatschappelijke structuren.³

Tot enkele jaren geleden was de interesse in middeleeuws en postmiddeleeuws glas en aardewerk zeer klein. We weten dan ook weinig over de vormvariatie en de exacte herkomst van veel exemplaren. Inmiddels is materiaal uit sommige steden⁴ gepubliceerd. Toch komen er bij elke opgraving nieuwe vormen aan het licht. De bedoeling van de catalogus is dan ook het aanvullen van reeds bestaande kennis over middeleeuwse en postmiddeleeuwse voorwerpen. Zodoende zullen hier niet alle in Hasselt gevonden voorwerpen worden afgebeeld, maar alleen de nog niet elders gevonden of gepubliceerde vormen.

Het steengoed

Eén van de meest karakteristieke aardewerksoorten is het steengoed. De klei waarvan steengoed gemaakt is, kan zeer hard worden gebakken. Bij temperaturen boven de 1000°C smelt de klei samen en wordt zo ondoorlatend voor vloeistof. Vanuit een lange vorm- en produktietraditie

ontstond zeker in het begin van de 14e eeuw in het Rijnland, met name in Siegburg, het echte steengoed.⁵ De vormen bestonden voornamelijk uit kannen en schaaltes.

In het Rijnland waren drie doorslaggevende factoren voor deze produktie aanwezig: het vakmanschap, de aanwezigheid van de juiste klei en voldoende brandstof en een gunstig politiek klimaat. De produkten uit Siegburg en later Langerwehe werden in de 14e en de 15e eeuw over het hele stroomafwaartse rivierengebied verspreid; we vinden ze dan ook overal in de bodem terug. Ook in Hasselt zijn vele exemplaren bekend. In het ophogingspakket achter de huizen werd Siegburger steengoed gevonden uit de periode rond 1400.⁶ Uit de funderingssleuf van het pand Hoogstraat 28, gelegen op de noordhoek van de kruising Hoogstraat-Raamstraat kwam een bijzondere steengoedscherf te voorschijn. Het betrof een groen (koperoxide) geglaazuurd fragment. Het zogenaamde Siegburg steengoed is altijd ongeglazuurd. De witte steengoed kannen werden in Holland soms decoratief geglaazuurd en een tweede keer gebakken. Het aardewerk geeft een datering voor de bouw van het huis rond 1400.⁷

Naar het eind van de 15e eeuw nam het aantal produktieplaatsen toe. In Aken en Keulen ging men zich toeleggen op versierde kruiken met bijvoorbeeld baardman-appliques, schalmei-spelers en eikeranken. Appliques zijn in malen voorgevormde stukjes klei die, als de pot leerdroog was, werden aangebracht. In de 16e en de eerste helft van de 17e eeuw werd deze traditie voortgezet. In pottenbakkerscentra als Frechen, Raeren en het Westerwald werden fraaie steengoed produkten gemaakt. Twee hoofdgroepen zijn aan te wijzen. De 'bruin getinte waar' uit Frechen en Raeren

en het 'gres' met de opmerkelijke versiering in kobaltblauw uit Raeren en het Westerwald. De kannen, pispotten en andere vormen waren bijzonder populair op de Nederlandse markt. Aan het eind van de 17e eeuw en in de 18e eeuw werden de steengoed produkten steeds drukker versierd. In het Duitse Rijnland bleef men ondanks de opkomende zware Britse concurrentie, steengoed maken. Keulse potten en andere grote opslagvaten waren zeer gewild. Een bekend produkt uit het Westerwald is de mineraalwaterkruik. In deze kruiken werd heilzaam water gebotteld en vervoerd naar de Lage Landen. Na het drinken van het water werden de flessen weggegooid of door slimme jeneverstokers opgekocht en als jeneverkruik gebruikt.

Het industriële aardewerk

In de tweede helft van de 18e eeuw voltrok zich een grote verandering op het gebied van de aardewerkproductie. In Engeland ging men op industriële wijze aardewerk vervaardigen. De ambachtelijke productie in vele andere landen kon niet op tegen de gestandaardiseerde vervaardiging uit Engeland. In steden in de Midlands, zoals Leeds en Stafford, werden gigantische hoeveelheden kwalitatief hoogwaardig en goedkoop aardewerk gemaakt. Men speelde het klaar om niet alleen wit, grijs of bruin steengoed te maken. Nee, praktisch alle kleuren werden mogelijk. De vormvariatie werd enorm uitgebreid, van simpele theeserviezen en borden tot inktstellen en bakvormen.

Door de industriële revolutie zijn ook de decoratiemethoden veranderd. Al het aardewerk werd handgeschilderd totdat men een procédé uitvond om decors op aardewerk te drukken.⁸ Het Engelse aardewerk met drukdecors was revolutionair en zeer gewild. Binnen het Engelse aardewerk vallen veel soorten te onderscheiden: creamware met een zachtgele roomkleur, pearlware met een blauwige parelglans en stoneware, het Engelse steengoed, zijn de belangrijkste. Aan Nederland gingen al deze nieuwe productie-ontwikkelingen voorbij totdat in Maastricht een aardewerkfabriek werd geopend. Na de oorlog met België

nam Petrus Regout in 1836 een fabriek in Maastricht op die zich toelagde op het maken van aardewerk dat zeer aan het Engelse verwant was. Veel verschillende produkten werden in grote hoeveelheden tegen een relatief lage prijs afgezet. Men bedrukte aardewerk met een decor, beschilderde met de hand of voorzag het van een per reliëf, de moderne in de machinale mal maakte appliques. Rond 1875 domineerden de produkten van Petrus Regout en zijn gedoodverfde concurrent de 'Société Céramique' de Nederlandse markt.

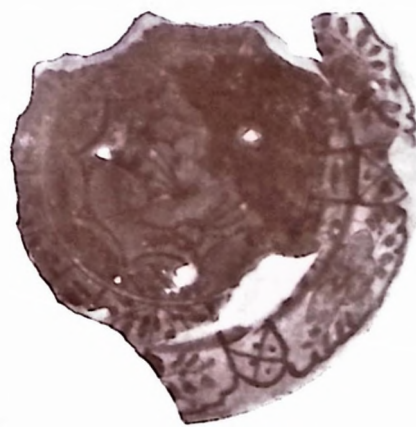
Het porselein

Het porselein deed zijn intrede in Nederland toen de VOC in de eerste jaren van de 17e eeuw de buit uit gekeerde Portugese schepen ging verkopen. Het porselein dat zich in deze schepen bevond, wordt Kraakporselein genoemd, een verbastering van de naam van het Portugese scheepstype 'de Caraque' waarin het vervoerd werd. Het eerste porselein, gemaakt tijdens de heerschappij van keizer Wan-Li (1573-1620) was wit, flinterdun en helderblauw beschilderd. Het was een zeer gewild artikel voor de Hollandse elite. De VOC ging later zelf porselein bestellen en importeren en vervoerde het over de hele toenmalige kapitalistische wereld. De decoraties op het porselein zijn afkomstig uit de Chinese geloofswereld en symboliek.⁹ De vormen werden later naar hartelust gekopieerd op Nederlandse majolica en faïence. In Oost-Nederland was het Kraakporselein nog te trekkelijk zeldzaam. In Hasselt is het dan ook niet aangetroffen. Alleen uit Kamper een grote hoeveelheid Kraakporselein bekend uit 17e en 18e eeuwse testamenten en van de regenten van het Grootburgerweeshuis.¹⁰ Wel is er uit de periode rond 1700 in Hasselt een porseleinen kopje gevonden in beerput 58 afkomstig uit de tijd van keizer Kangxi (1662-1722). Dit kleine

kopje heeft binnen de standring het wat gestileerde regeringsmerk van deze keizer.¹¹

Voor het maken van porselein is een zeer speciale grondstof nodig. Dit is kaoline-aarde, die tot de ontdekking in Cornwall (Zuidwest-Engeland) in de late 18e eeuw, alleen in China gevonden werd. Met de in vormen gebakken produkten van deze zeer fijne klei was het mogelijk om de geraffineerdheid te bereiken, die alleen de Chinese pottenbakkers en decorateurs in hun werk ten toon spreidden.

Was het Chinese porselein in de 17e eeuw nog tamelijk exclusief, in de 18e eeuw kon ieder goed verdienend ambachtsgezin zich Chinees porselein permitteren.¹² De Chinezen gingen de vormen en decoraties afstemmen op de Westerse smaak; het werd zelfs mogelijk om aardewerk te bestellen en het te laten voorzien van familie-, stads-wapen of bedrijfsvignet. Vanaf de 18e eeuw wordt in Europa eveneens porselein vervaardigd. De Chinese traditie is soms amper te herkennen en steeds vaker gaat men een eigen weg. In Nederland komen de eerste porseleinfabrieken in de tweede helft van de 18e eeuw van de grond. In Weesp, Loosdrecht en Amsterdam werden zeer dure serviezen geproduceerd.¹³ De consument die het goedkoop wilde houden, hield het bij Engels, Frans of Duits porselein.

Majolica

Majolica-aardewerk wordt getypeerd door het bakprocédé waarbij het mogelijk was om afbeeldingen op een heldere ondergrond te schilderen en vele borden tegelijk te bakken. Aan de bovenzijde hebben de voorwerpen een onderlaag van wit tingla-

zuur, aan de onderzijde van het bord een doorzichtig loodglazuur. Na het aanbrengen van de decoratie op de witte laag wordt deze opnieuw met loodglazuur afgedekt en zo goed beschermd. Het nadeel dat aan het procédé kleeft, is het bakproces. De geschilderde en geglazuurde borden werden in de oven gestapeld en van elkaar gescheiden door proenen: driehoekjes van klei die hun puntjes in het motief drukten. Hierdoor ontstonden de drie karakteristieke 'moeten' in de centrale afbeelding. De torenhoge stapeling was soms erg wankel. Bij majolica-ovens in Haarlem en Deventer zijn grote stapels omgevallen en samengesmolten borden gevonden.¹⁴ Het maken van majolica vergde veel vakmanschap. Nederland heeft dit in het midden van de 16e eeuw afgekeken van de Vlamingen, die op hun beurt de kennis betrokken hadden uit het 15e eeuwse Italië, Zuid-Spanje en Portugal. Vanaf ca. 1580 werd majolica in Holland gemaakt. De ateliers bevonden zich ondermeer in Haarlem, Hoorn, Amsterdam en Delft. In Oost-Nederland startte in Deventer de produktie pas in 1624. Niet alleen borden maar ook tegels, zalfpotten (albarello's) en schalen werden gemaakt. De vroegste designs volgden nog de Spaans-Italiaanse vormenwereld. Na 1600, toen het porselein zijn intrede deed, gingen de Hollanders de motieven van de Chinezen kopiëren, maar ontwierpen ook eigen vormen. Het gebruik van majolica raakte steeds meer verbreid onder de bevolking, niet alleen als plaatsvervanger voor het dure porselein. De Hasselter beerput 58 is hier een goed voorbeeld van.

Faïence

Gedurende de opkomst van het porselein poogden de Nederlandse pottenbakkers een vergelijkbaar produkt te maken. Dit werd faïence-aardewerk, in feite een variant op het majolica-aardewerk. De vroegste exemplaren dateren uit de periode 1625-1640.¹⁵ Vanaf het moment dat in 1645 de burgeroorlog in China uitbrak en de invoer van porselein stagneerde, vulden de faïence-bakkers de leeggekomen plaats op. Vanaf deze tijd neemt de faïence-pro-

duktie een grote vlucht.

Het woord faïence is afgeleid van het belangrijke pottenbakkerscentrum Faenza in Noord-Italië. Faïence onderscheidt zich van majolica doordat de stapeltechniek in de oven anders is. Majolica werd, zoals beschreven in het voorafgaande, in hoge stapels op elkaar geplaatst, waarbij de voorwerpen van elkaar gescheiden werden door middel van proenen. Faïence daarentegen werd niet gestapeld maar opgehangen in aardewerken kokers. Deze waren net iets groter van diameter dan het voorwerp. In de kokers zaten gaten, waardoor van buiten naar binnen korte pennen staken. Op deze pennen rustten de vormen. Het enige dat overbleef van deze 'ophangmethode' waren drie haast onzichtbare strepen op de onderzijde van het bord. Zo werd de beschadiging die de proenpunten bij het majolica op de fraaie bovenzijde van het bord aanrichtten door deze nieuwe methode voorkomen. In de tweede plaats is faïence zowel aan de boven- als aan de onderzijde voorzien van tinglazuur. Reeds in de 16e eeuw werd faïence uit Italië, Spanje en Portugal geïmporteerd. Deze produkten, met name het witgoed, waren zeer gewild.¹⁶ In Hasselt zijn enkele Italiaanse exemplaren uit de 17e eeuw gevonden.

Delft was de belangrijkste productieplaats van faïence, zodat er vaak gesproken werd over Delfts aardewerk. De productie van majolica en faïence onderging nog vele ontwikkelingen maar stagneerde in de tweede helft van de 18e eeuw door de opkomst van het Engelse industriële goed. In Hasselt werd eveneens faïence geproduceerd, geen aardewerk maar wel tegels. In het begin van de jaren 70 zijn op de hoek van de Hoogstraat en de Rosmolenstraat achter het huis de mengbakken van een geleijsmolen gevonden. Hierin werd de vaste stof voor het maken van loodglazuur gedaan. Met een door een paard aangedreven molen (rosmolen) werd deze stof

fijngemalen.¹⁷ Klei voor de tegels was voldoende voorhanden langs het Zwarte Water. De grondstof hoefde alleen goed gezuiverd te worden. Hoe de tegels er precies uitzagen is onbekend, omdat ovenafval nog niet gevonden is. Wel zijn er biscuitde kleitegels zonder afbeelding en glazuren in collecties bij Hasselter particulieren. Wanneer de tegelbakkerij precies functioneerde en wat voor produkten er gemaakt werden, is een doel voor volgend onderzoek.

Witbakkend aardewerk

Witbakkend aardewerk is gemaakt van afkomstig uit ijzerarme grondsoorten. Dit komt in Nederland amper voor. De productieplaatsen van het witbakkende aardewerk moeten, tot het ogenblik dat men de klei ging importeren, dan ook in het Belgische Maasgebied en het Rijnland gezocht worden. De oude klei bevat weinig ijzer, waardoor het baksel in de oven niet gaat oxideren maar mooi wit blijft. In de Hasselter beerputten is maar een beperkte hoeveelheid witbakkend aardewerk gevonden. Dit is opmerkelijk omdat de prijs van het wit aardewerk erg laag is. In Amsterdam was de prijs van het witbakkend aardewerk lager dan van roodbakkend aardewerk.¹⁸ Het kan zijn dat in Hasselt de prijs van het Friese of lokale aardewerk nog lager lag, zodat men de witbakkende waar niet helemaal uit het Rijnland hoefde te trekken. Ook een bepaalde vorm van protectionisme ten bate van eigen produkten is voorstelbaar. De gevonden exemplaren hebben meestal een groen uiterlijk, veroorzaakt door de behandeling met koperoxide. Enkele voorwerpen hebben een gespikkeld geel-bruin oppervlak; ze zijn op grond van het baksel mogelijk geproduceerd in de omgeving van Keulen. In de 16e en 17e eeuw komen in Hasselt wel witbakkende vormen voor. In de 18e eeuw

beerputten is het wit praktisch afwezig. In het 19e eeuwse vondstcomplex komt naast het Maastrichts aardewerk een zeer kleine groep witbakkend voor. Een deel hiervan bestaat uit borden uit het Nederrijns gebied en Frechen. Typerend is dat ook Friese witbakkende produkten voorkomen. Deze zijn vaak wat helderder groen geglaazuurd en versierd met kerfsnijwerk.¹⁹ Als herkomst kan mogelijk Workum of Bolsward aangewezen worden.

steden een of meer eigen pottenbakkersateliers voor rood aardewerk.

Ook Hasselt kende een eigen produktie van rood aardewerk. De pottenbakkerij stond waarschijnlijk daar waar de noordkant van de Regenboogstraat overgaat in de Brouwersgracht. In en achter het tweede pand vanaf de gracht heeft de toenmalige bewoner in 1985 binnen het huis en in kuilen in de tuin veel aardewerk gevonden. De vondsten zijn destijds niet gedocumen-

Roodbakkend aardewerk

Roodbakkend aardewerk krijgt deze kleur doordat de klei waarvan het gemaakt is ijzer bevat. Zodra de vorm in een zuurstofrijke toestand gebakken wordt, krijgt het een rode kleur omdat het ijzer oxideert. Wordt de pot daarentegen in een zuurstofarme toestand gebakken, dan wordt hij grijs van kleur en noemen we het grijsbakkend aardewerk. Grijsbakkend aardewerk is niet gevonden in de Hasselter beerputten. De jonge klei waarvan het rode aardewerk is gemaakt, wordt overal in Nederland, met name langs de rivieren, gevonden. Het vroegste roodbakkend aardewerk komt voor in de 14e eeuw.²⁰ De veelheid aan vormen, zoals grappen (kookpotten), kannen en olielampen, dienen voornamelijk het huishoudelijk gebruik. Slechts langzaam zijn deze vormen aan uiterlijke veranderingen onderhevig. Hoewel zeer veel roodbakkend aardewerk wordt gevonden op opgravingen, is nog maar een beperkt aantal produktie-ovens opgegraven en complexen van ovenafval onderzocht. De herkomst van het materiaal kan, behalve aan de hand van de wel opgegraven en gepubliceerde ovens dan ook moeilijk geplaatst worden. Toen men in de 13e en 14e eeuw overging van huiselijke naar ambachtelijke produktie²¹ ontstonden in veel

teerd, maar het ging haast zeker om produktieafval van een pottenbakkerij. De eigenaar was waarschijnlijk een telg van de uit Zwolle afkomstige familie Pot. Deze varende familie had in heel Hasselt bezit. Naast aardewerk produceerden zij ook dakpannen. De familie kennen we ook van het opgravingsterrein; van 1642 tot en met het eind van de Munsterse oorlog in 1674 woonden zij op Hoogstraat 2. Het blijkt dat zij hier een pannenbakkerij hadden en een 'bakoven'. Deze stonden waarschijnlijk vlak achter de stadsmuren. Uit de lijst waarin de oorlogsschade opgesomd werd, bleek dat deze zwaar beschadigd waren. De familie Pot heeft in Hasselt waarschijnlijk het monopolie op de aardewerkproduktie gehad, dat zij tot in de 18e eeuw behield.²² We weten niet wat voor vormen er aan rood aardewerk gemaakt werden. Toch is het vrijwel zeker dat op de opgraving Hasselter aardewerk is gevonden; we kunnen het alleen niet herkennen. Sommige steden produceerden zeer veel aardewerk en verkochten dit door het hele land. Voor Hasselt zijn twee produktiecen-

W. Hendriks. *Het melkmeisje* (1800-1815). De leukenmeid roert in een pot (r-pot-?). Op het fornuis achter haar staat een kachelpan (r-kap-1). Teylers museum Haarlem.

tra belangrijk; Friesland en Bergen op Zoom. In Friesland maakt men tot op heden het zogenaamde roodbakkende ringeloor aardewerk. De Friese potten variëren van diep rood tot karakteristiek geel-beige van kleur. Deze potten zijn versierd met lijnen van witte slib; verdunde pijp-aarde. De versiering is aangebracht met een ringeloor, een koeiehoorn waarvan de punt afgezaagd was, met aan het uiteinde een rietstengel. Hiermee kon de verdunde klei gelijkmatig gedoseerd op de pot terecht komen en werd het mogelijk om ermee te tekenen.²³ Bergen op Zoom is in Nederland de stad die zonder enige twijfel het meeste rood gebruiksaardewerk heeft gemaakt. Nadat de produktie in de 15e eeuw goed op gang was gekomen, maakte deze in de 17e en 18e eeuw een bloeiperiode door. De lokatie Bergen op Zoom had een aantal voordelen. Zeer nabij vond men goede klei, en via transport over water lagen de afzetmarkten Holland en Vlaanderen zeer dichtbij.²⁴ Bergen op Zoom maakte tal van voorwerpen. De voorraad- en kookpotten zijn de belangrijkste. Het succes werd Bergen op Zoom misgund door burens zoals Oosterhout, die hun produkten gingen imiteren. Vanaf 1765²⁵ stempelde Bergen op Zoom al haar aardewerk met de initialen BOZ en de drie kruisjes uit het

stadswapen. In Hasselt hebben we behalve een tiental voorraadpotten, ook gemerkte slachtteilen en kachelpannen uit Bergen op Zoom gevonden. De kachelpan was de opvolger van de grape. De ontwikkeling van de pan loopt gelijk aan de ontwikkeling van het koken op open vuur in de

haard naar het koken op gemetselde en later gietijzeren fornuizen. In de gaten van het fornuis werd de taps toelopende pan gezet. Zo sloot men het fornuis geheel af, zodat weinig warmte verloren ging. De kachelpannen hebben een platte bodem waardoor zij ook nog op tafel gezet konden worden. Aan het eind van de 19e eeuw gaat de geëmailleerde (giet-)ijzeren pan de aardewerken pan vervangen, om later opgevolgd te worden door aluminium en roestvrijstaal.

Het aardewerk uit de beerputten

Beerput 58, de Eikeboom.

De inpandige beerput van Hoogstraat 2, zoals hiervoor beschreven leverde een grote hoeveelheid aardewerk op. Het gebruik van de beerput ligt ongeveer tussen 1475 en 1700. Binnen dit tijdvak zijn drie periodes te herkennen. Periode 1 markeert de aanvang van de beerput in het laatste kwart van de 15e eeuw en loopt door tot in het laatste kwart van de 16e eeuw. Periode 2 valt tussen ± 1590 en ± 1625 . In deze fase is veel aardewerk en vooral glas weggegooid. Dan volgt een hiaat van ongeveer 20 jaar, waaruit geen materiaal afkomstig is. Dit wordt met name gekenmerkt door de afwezigheid van de vroegste faïence. De derde periode ligt globaal tussen 1640 en 1700. De sluitdatum van de put wordt bevestigd door het kleipijpmateriaal.

Periode 1

Het ongeglazuurde steengoed uit Siegburg van rond 1500 gaf de tijd aan waarin de put in gebruik was genomen. De scherfjes zijn bij het legen van de put achtergebleven.

Uit het midden van de 16e eeuw zijn minimaal 22 stuks aardewerk gevonden. Drie scherven vertegenwoordigen het steengoed met zoutglazuur. Onder het rood aardewerk vallen enkele grote borden (r-bor-1var1: catnr 7) op. Ze hebben standlobben, een kenmerk dat aan het eind van de 16e eeuw langzaam afneemt om in de loop van de 17e eeuw plaats te maken voor standringen en platte bodems. De borden zijn

beschilderd met een ringeloorversiering. De kom van rood aardewerk valt op vanwege de groen gekleurde sliblaag op de spiegel.

De vondsten uit de eerste periode vertegenwoordigen een looptijd van ongeveer 100 jaar. Omdat de beerput in deze periode een of meerdere malen geleegd is, geeft dit een zeer incompleet beeld. Het is zeker niet representatief voor een huishoudelijk afvalpatroon.

Periode 2

Deze periode beslaat het eind van de 16e eeuw en het eerste kwart van de 17e eeuw en geeft vanwege het grote aantal exemplaren glas en aardewerk een iets beter beeld. In totaal zijn fragmenten van minstens 38 stuks aardewerk en 74 voorwerpen van glas geborgen. Het interessantste is de groep majolica voorwerpen. Het is majolica die afkomstig is uit West-Nederland.

Eén bord (f-bor-1/m-bor-3; catnr 17) is een vroeg voorbeeld van Chinees porselein-imitatie. Dat is vooral te zien aan het motief waarmee de vlag van het bord beschilderd is. In zes brede vlakken staan bloemmotieven, die door zes smalle vlakken met een punt-kruis-motief afgewisseld worden. Het punt-kruis-motief wordt zes maal herhaald op de achterzijde van het bord en ook binnen de standring. Het is opmerkelijk dat het bord zowel aan de bovenzijde als aan de onderzijde met een tinglazuur is bedekt. Het is wel als een majolicabord gebakken met de littekens van de proen op de spiegel. Omdat het echter aan beide zijden met tinglazuur is bedekt hoort het in de allervroegste faïence traditie thuis en kan ook wel proto-Delft genoemd worden.

Eén majolica bord (m-bor-5; catnr 20) is later in het eerste kwart van de 17e eeuw te plaatsen. Dit is te zien aan de dikkere, minder zorgvuldige lijnen. De Chinese motieven worden steeds meer 'verhollandst'.

Een grote, ernstig verweerde majolica kom (m-kom-1; catnr 21) is beschilderd met een typisch Hollands motief: het schaakbord-motief.²⁶ Een fragment van een zalfpot (m-alb-1) is beschilderd met bruine en blauwe lijnen.²⁷

Het meest in het oog springend en voor

Hasselt zeer bijzonder is de Italiaanse faïence. Een fragment van een groot bord (i-bor-1) heeft als ondergrond een dikke laag helder wit tinglazuur en als beschermring op de vlag een 'aigretterand' van gele en blauwe blaadjes.²⁸ Een tweede uit Italië afkomstig bord (i-bor-3; catnr 25) heeft een lichtblauwe ondergrond waarop de donkerblauwe beschildering goed uitkomt. Een Ligurische stuk faïence wordt ook wel 'Etrurine' aardewerk genoemd en is voornamelijk gedecoreerd met rozetten. De decoratie van het bord uit Hasselt bestaat uit een wentelend rad of rozet.²⁹ Het is te dateren in het laatste decennium van de 16e eeuw.

Het meest typerende witte aardewerk is een hoge groene schenkan voorzien van een dikke laag koperoxide (w-kan-10).

Met fragmenten van 22 stukken is het rood aardewerk het talrijkst. Een fraai voorwerp uit de beerput is een groot bord (r-bor-3; catnr 8). Het heeft een forse hoekige standring. De rand is geschubd en door spel met slib en glazuur afwisselend rood en geel. De vlag en de spiegel zijn bedekt met een gele sliblaag. In deze sliblaag is op de spiegel de buste van een dame ingekrast. Op het hoofd draagt zij een grote hoed en van de japon is alleen het bovenste deel van de ballonvormige pofmouwen getekend. De kledingelementen zijn geaccentueerd met groene koperoxide. Een aparte grapevorm wordt vertegenwoordigd door de terrine, waarvan één exemplaar vrijwel compleet aanwezig was (r-ter-1; catnr 11).

Periode 3

De derde en laatste periode, van 1640 tot 1700, is door 17 exemplaren vertegenwoordigd. Drie complete stukken bestaan uit steengoed, afkomstig uit het Westerwald. Een slanke kan (s2kan-22; catnr 2) is versierd met rozetvormige appliques op zowel de buik als de lange hals.³⁰ De andere kan (s2-kan-5; catnr 1) heeft als appliques leeuwekoppen met lange manen.³¹ Een derde steengoed produkt, een pispot (s2-pis-4; catnr 3), heeft net zoals de kannen een geordend horizontaal lijnenspel, geaccentueerd met kobaltblauwe verf. De buik is versierd met een kabellijn die met een

radstempel is aangebracht en ronde stem-
pelindrukken.

Wel bevat deze tijd het vroegste porselein
binnen de opgraving. Het uit deze tijd af-
komstige majolica bord (m-bor-3) is een
toonbeeld van armoede. Het tweede of
derde keus bord is gebroken. Zijdelings
van de breuk zijn reparatiegaten geboord,
waarin krammen bevestigd waren, die het
bord bijeen hielden. De afbeelding op het
bord is een uit de losse pols geschilderd
Hollands huisje met een schoorsteen.
Drie borden maken deel uit van de midden
17e eeuwse Hollandse faïence. Eén bord is
geheel wit, een tweede heeft op de spiegel
een nog niet geïdentificeerd heraldisch
wapen, geflankeerd door twee griffioenen.
De Italiaanse faïence is vertegenwoordigd
door een plooischotel.³² Slechts drie exem-
plaren rood aardewerk behoren tot deze
periode.

Tabel 1

Periodisering en aardewerksoorten beer-
put 58

	<i>perio- de 1</i>	<i>perio- de 2</i>	<i>perio- de 3</i>
<i>steengoed1</i>	2	—	—
<i>steengoed2</i>	3	2	5
<i>rood</i>	22	23	3
<i>wit</i>	3	4	2
<i>majolica</i>	—	7	1
<i>faïence</i>	—	—	4
<i>faïence lt.</i>	—	2	1
<i>porselein</i>	—	—	1
<i>totaal</i>	30	38	17

**Typelijst beerput 58,
'de Eikeboom'**

<i>periode 1</i>		<i>periode 2</i>					
ss1-?	2	s2-tre-?	1	m-alb-1	1	m-bor-3	1
ss2-tre-?	1	s2-?	1	f-bor-1/m-bor-3	1	totaal	1
ss2-?	2	totaal	2	m-bor-5	2	f-bor-1	1
ttotaal	5			m-bor-6	1	f-bor-2	1
rr-bor-1	1	r-bak-?	1	m-kom-2	2	f-bor-2a	1
rr-bor-1var1	2	r-bor-3	1	totaal	7	f-zal-3	1
rr-bor-?	2	r-gra-8	2	i-bor-1	1	totaal	4
rr-dek-1	1	r-gra-8var4	1	i-bor-3	1	i-plo-1	1
rr-gra-8b	2	r-gra-8b	1	totaal	2	totaal	1
rr-gra-15	1	r-gra-15c	1	eindtotaal	38	p-kop-1	1
rr-gra-18	1	r-lek-?	1			totaal	1
rr-gra-?	3	r-kan-1	2	<i>periode 3</i>		eindtotaal	17
rr-kom-?	1	r-kan-?	1	s2-kan-5	1		
rr-lek-1	1	r-kop-2	4	s2-kan-22	1		
rr-ste-3	1	r-oli-1/2	1	s2-pis-4	1		
rr-stk-5	1	r-oli-2	1	s2-?	2		
rr-stk-?	1	r-pis-5	1	totaal	5		
rr-pis-7	1	r-ter-1	1	r-gra-8	1		
rr-vet-1	1	r-tes-2	1	r-kan-20	1		
rr-?	2	r-?	1	r-pis-5	1		
ttotaal	22	totaal	22	totaal	3		
ww-gra-18	1	w-kan-10	1	w-bor-?	1		
ww-?	2	w-kop-5	1	w-bla-2	1		
ttotaal	3	w-?	3	totaal	2		
eindtotaal	30	totaal	5				

Onder de gemetselde beerput 71 zat nog een houten tonput.

Waterput 71, door Orangisten als beerput gebruikt?

Deze in onbruik geraakte waterput 71 is als beerput in gebruik genomen. Het aardewerk uit deze put kan gedateerd worden in het laatste kwart van de 18e eeuw. De beeraanslag aan de binnenzijde van de put was gering. Hieruit zou afgeleid kunnen worden dat de put slechts kort in gebruik was als beerput.

In totaal zijn 48 stuks aardewerk gevonden. Daaronder zaten maar liefst 15 porseleinen voorwerpen. Vooral de kopjes van de zogenaamde capucijnerwaar, met een bruine buitenzijde, waren in deze tijd geliefd.

Nieuw in deze tijd is het industriële aardewerk uit Engeland. In dit complex vallen creamware, pearlware en stoneware te onderscheiden. De roomgele creamware bestaat voornamelijk uit eierdopvormige kopjes en schotels. Eén schoteltje heeft het blindmerk SEWTEL 7. Het pearlware dat uit één kopje en twee schoteltjes bestaat, bevat alleen bedrukte typen. Het Engelse steengoed telt drie grijze, zoutgeglazuurde tulpvormige kopjes.

Alle grotere borden zijn van Delftse faïen-

Beerput 71, Orangisten

s3-kop-1	3	p-bor-1
totaal	3	p-bor-2
		p-kop-1
r-kom-6	1	totaal
r-kop-4	1	
r-pot-2	1	iw-bor-1
totaal	3	iw-bor-2
		iw-kop-1
f-bor-1	4	totaal
f-bor-2	2	eindtotaal
f-bor-4	2	
totaal	8	

ce. Ze hebben een schraal tinglazuur wa tijdens het bakken putjes in zijn gevallen. Hetgeen samenhangt met de kwaliteitsverslechtering van de Delftse produkten in deze tijd.³³ Eén bord heeft als signatuur binnen de standing DAW 6 (f-bor-1; cat. 23). De borden zijn met uitzondering van het gesigeneerde exemplaar eenvoudig beschilderd met bladeren of vlinderfiguren. Het meest opmerkelijke bordje is op de spiegel beschilderd met een 'en face' portret van Willem de Vijfde (1748-1806). De initialen PVOR, Prins Van ORanje, vergezellen het portret.³⁴ Het Delftse bordje moet gemaakt zijn in het begin van de jaren 80 van de 18e eeuw, tijdens de meest omstreken jaren van het stadhouderschap van Willem V.

Het aandeel rood aardewerk was gering. Het bevatte Fries aardewerk in de vorm van een kom met 'vla-versiering', door elkaar gekamd loodglazuur met witgele slijb. Hoewel de hoeveelheid gevonden aardewerk niet representatief is voor een huishouden, vormt een van de vondsten een mogelijke indicatie voor een politieke gezindte ten gunste van Prins Willem V en de Orangisten.

Beerput 73, gevuld door Patriotten?

Deze naast waterput 71 liggende beerput bevat 101 exemplaren aardewerk. Het complex dateert net zoals waterput 71 uit het laatste kwart van de 18e eeuw. Van de 22 stuks porselein zijn vijf exemplaren in Europa vervaardigd; de rest is geïmporteerd uit China. Vier van de kopjes behoren

Beerput 73, Patriotten

s2-?	1	f-bor-2	3
totaal	1	f-bor-3	1
		f-bor-5	1
s3-kop-1	2	f-bor-8	2
s3-the-1	1	f-?	4
totaal	3	totaal	11
		p-bor-1	6
r-bak-1/2	1	p-kop-1	11
r-bor-2	2	ep-bor-1	1
r-kan-8	1	ep-?	4
r-kap-1	3	totaal	22
r-kop-4	1		
r-pot-2	1	ir-kop-2	1
r-pot-?	1	totaal	1
r-stk-3	2		
r-?	11	iw-bor-1	11
totaal	23	iw-bor-2	3
		iw-bor-?	1
w-zal-2	1	iw-kan-2	1
w-bla-2	1	iw-kop-1	20
totaal	2	iw-?	1
		totaal	37
m-kom-1	1	eindtotaal	101
totaal	1		

tot de zogenaamde capucijnerwaar. In dit complex zit veel Engels theeserviesgoed. Acht schoteltjes en zestien kopjes zijn van creamware. Slechts twee schoteltjes zijn met de hand gedecoreerd. Eén is beschilderd, het ander heeft een soort pantermotief, verkregen door ijzervijlsel over het glazuur heen te strooien. De overige elf zijn ongedecoreerd. Van de zestien creamware kopjes zijn er vier handbeschilderd, slechts één heeft een drukdecor. Ook een kannetje is in creamware uitgevoerd. Van de drie borden heeft er één een rand met servetwerk. Het pearlware theeservies bevat drie kopjes en drie schoteltjes. De kopjes zijn bedrukt met geometrische motieven in blauw. Op één pearlware bordje staat een fraai drukdecor met tuinierende vrouwen in een idyllisch landschap (iw-bor-1; catnr 35). Het stoneware bevat twee tulpvormige kopjes en een unieke theepot. De theepot is erg klein; hij heeft onderdeel uitgemaakt van een kinderserviesje. De schenktuit heeft een zeefje bij de aanzet aan de pot (s3-the-1; catnr 6). Van Engels aardewerk is ook één roodbakend kopje met een forse standring (ir-kop-2).

De faiënce bestaat uit Delftse borden met eenvoudige beschildering. Het wit aardewerk levert behalve een zalfpot, een fraai groen geglazuurde blaker op, waarvan de kaarshouder vertikaal is ingekerfd (w-bla-2; catnr 15). Binnen het rood aardewerk worden de eerste gestempelde Bergen op Zoomse producten zichtbaar. Eén gestempelde kachelpan heeft een tweede functie gekregen als pekpot (r-kap-1). Eén kopje heeft een slibversiering die als Fries is te bestempelelen. Opmerkelijk is de aanwezigheid van twee Nederrijnse borden.³⁵ De witte en bruine slib is in cirkels en geometrische motieven aangebracht en wordt geaccentueerd door het loodglazuur en hier en daar een spoor groen koperoxide. Een speelgoed tinnen haardplaatje met een patriotse afbeelding zou er op kunnen wijzen tot welke politieke factie de eigenaars hebben gehoord.

Beerput 45, de apothekersput

Deze grote achter Hoogstraat 4 gelegen beerput leverde weinig aardewerk op. De 34 gevonden exemplaren uit het eerste kwart van de 19e eeuw geven echter evenals de vorige twee complexen goed weer dat de faiënce (het Delfts) definitief op zijn retour is en overvleugeld wordt door de Engelse importen. Slechts één Chinees porseleinen kopje werd gevonden. Binnen het Engels aardewerk valt onder het creamware een grotere vormenrijkdom waar te nemen dan in de voorgaande kwart eeuw. De borden hebben niet alleen een gladde rand, maar krijgen ook servetwerk, golfreliet³⁶ en geschubde randen.³⁷ Van het pearlware uit deze beerput zijn zowel de kom als het schoteltje handgedecoreerd. Eén scratch-blue kopje is aangetroffen. Het siergoed uit deze put is een incomplete Engelse vaas met een standring. De faiënce is beter van kwaliteit dan de in beerput 73 gevonden exemplaren uit de voorgaande periode. Het tinglazuur is wit met een lichtblauwe waas. Van de zes borden zijn de twee met standring vlot doch vaardig beschilderd met imitatie Chinese afbeeldingen. De twee lichtblauwe pap-

Beerput 45, de apothekersput

r-bor-?	1	p-kop-1	1
r-kom-1	1	totaal	1
r-?	1		
totaal	3	iw-bor-1	5
		iw-bor-2	3
w-kof-2	1	iw-kom-1var1	1
w-?	2	iw-kop-1	8
totaal	3	iw-sie-?	1
		totaal	18
m-bor-?	1	eindtotaal	34
totaal	1		
f-bor-5	3		
f-bor-6	2		
f-bor-?	1		
f-pap-1	2		
totaal	8		

kommen (f-pap-1) met horizontale oren behoren tot één set. Ze verschillen slechts weinig in formaat en zijn stapelbaar. Omdat in deze tijd de Delftse produktie geheel was ingestort en in Friesland nog faïence gemaakt werd, is deze faïencesoort met een blauwe waas mogelijk afkomstig uit Friesland.

Onder de drie exemplaren witbakkend aardewerk bevindt zich een komfoor met kerfsneewerk van Friese makelij.³⁸ De geringe hoeveelheid rood aardewerk bevat een Friese kom met horizontale nokoren en vla-versiering.

Beerput 41

De inpandige beerput van perceel Hoogstraat 4 was zeer diep. Het onderste deel van de beerputvulling bevatte veel vondsten. Van de in totaal 219 gevonden exemplaren is bijna de helft, 107 stuks, in Maastricht gemaakt. Alleen op basis van de drukdecors op het aardewerk valt de inhoud van de put te dateren tussen 1860 en 1897, globaal de tweede helft van de 19e eeuw.

Het porselein bevat uitsluitend koffie- en theeservies. Van de 22 exemplaren is één schoteltje van Chinese herkomst. Binnen het Europese porselein zijn minstens drie verschillende theeserviezen te herkennen. De eerste bestaat uit drie koppen en twee schotels met een zwart drukdecor van een jachtscene. Op de voorstelling is te zien

hoe honden een haas nazitten en een wolf met zijn poot in de wolvenklem is geraakt (ep-bor-1; catnr 30 en ep-kop-4; catnr 34). Het tweede servies bestaat uit minstens twee koppen waarop tussen rode bloemen en groen blad in gouden sierletters 'Ter gedachtenis' is geschilderd. Het derde servies bestaat uit twee koppen en drie schotels met een goud biesje. Het overige porselein, drie ongedecoreerde en twee handbeschilderde kopjes, een kom en een deksel van een koffiepot vallen niet binnen één van deze serviezen.

Het industriële aardewerk uit Maastricht is het meest opvallend in de beerput. Het heeft de Engelse produkten praktisch geheel verdrongen. Het Maastrichtse aardewerk komt in een grote vormvariëteit voor. Helaas ontbreken vaak herkenbare blindmerken of stempels zodat bij het wit en handbeschilderd industrieel goed het Regout, Société Céramique en de andere fabrieken slechts op basis van de vorm – voor zover dat overigens mogelijk is – zijn te onderscheiden.

Het thee- en koffieservies valt op te delen in drie soorten; het witte ongedecoreerde het handgedecoreerde 'boerenbont' en het wit aardewerk met drukdecors. Deze soorten vallen uiteen in kopjes en schotels. Van de in totaal 20 ongedecoreerde koppen hebben er vijf een oor. Eén hiervan heeft een persreliëfversiering in de vorm van bloemknoppen en een tweede kop is gefacetteerd. Van zeven andere behoren er drie tot één servies. De overige acht zijn eierdopvormig en onderling verschillend. De tien handgedecoreerde koppen zijn zeer divers. Opvallend is dat de decoratie nogal sober is gehouden in de vorm van een gestyleerde bloem, een blauwe bies, geel en rood bladwerk. Van de acht koppen met drukdecors behoren er twee tot één servies. Deze hebben een simpele roze bies met een rode streep. De andere koppen hebben een drukdecor met duidelijke voorstellingen. Eén behoort tot het soort 'Infants' in een rood drukdecor en is gefabriceerd tussen 1860 en 1880.³⁹ Een tweede is bedrukt met een roze bloem en arabesken, en heeft onderin de kop een romantische theedrinkscene bij een prieel (iw-kop-1; catnr 51). Een volgende beeld:

in blauw de jacht uit. Op een tweede keus kopje staat een doorgelopen blauw drukdecor van een scène bij de waterput. Van de 18 schoteltjes zijn tien geheel wit en ongedecoreerd. Van de drie schoteltjes met drukdecor vormt er één een set met met een kop. Een tweede is herkenbaar als het servies 'China 1' dat geproduceerd is tussen 1855 en 1897. Het stelt dames met Chinese rieten punthoeden voor die een klokkemolen laten draaien (iw-bor-1; catnr 36).⁴⁰ Het is een uit Engeland overgenomen decor. Drie schoteltjes zijn handbeschilderd.

Het overige Maastrichts theeservies bestaat uit minimaal drie theepotten, waarvan er één praktisch compleet is. Deze theepot heeft een persreliëf met bloemknoppen en een kunstig oor (iw-the-2; catnr 59). Een kannetje completeert het theeservies.

De rest van het tafelgoed bestaat uit borden, schalen en kommen. Op één na komen alle 16 ongedecoreerde borden uit Maastricht. Er zijn platte borden en diepe borden van verschillende afmetingen. Een 12-hoekig bord is niet Maastrichts en draagt het stempel SARQUEMINES (iw-bor-2; catnr 37). De vijf borden met drukdecor behoren tot drie serviezen. Eén behoort tot het Société Céramique-type 'Chaussee aux Lion'⁴¹ en is vervaardigd tussen 1870 en 1910. Drie exemplaren zijn van het type 'Willow' van Petrus Regout dat zeer lange tijd, van 1854 tot en met 1965, geproduceerd werd. Bij één bord is Maastrichtse

herkomst onzeker. Het draagt als stempel 'the Bottle'. Handbeschilderde borden ontbreken.

De schalen onderscheiden zich van de kommen doordat ze platter zijn en een vlakke bodem hebben. In het Hasselter complex bevonden zich een ovale schaal en een grote ronde schaal. Van de kommen zijn vier stuks duidelijk van twee serviezen afkomstig. Twee kommen hebben namelijk een opvallende eierlijst op de rand en twee andere kommen worden getypeerd door een horizontale band langs de rand en horizontale oren.

Onder de categorie overig vallen vier pispotten, waarvan één compleet exemplaar, een kwispedoor en een zeepbakje met een engel erop.

Het steengoed is afkomstig uit het Westerveld. Het telt onder andere één zeer grote 'Keulse' pot (s2-pot-7; catnr 4). Van de vijf mineraalwaterkruiken is er één praktisch compleet. Deze zijn met water gevuld in het Hertogdom Nassau, aan de Seltersbron, hetgeen te lezen is op de stempels. De vijf in Hasselt gevonden mineraalwaterkruiken dateren van vóór 1879. Na deze datum zijn de kruiken met een kleipersmachine vervaardigd en ontbreken aan de binnenzijde de horizontale draairingen en de diagonaal oplopende lijnen aan de buitenzijde. Bij geperste kruiken zijn alleen dunne verticale lijnen zichtbaar.⁴²

De faïence uit deze fase wordt gekenmerkt door een steeds dikker glazuur dat vaal wit of lichtblauw van kleur is. Het is mogelijk dat deze faïence uit Friesland afkomstig is. Van de vijf borden zijn er vier blauw beschilderd. Eén object van faïence makelij is uitsluitend voor de sier op de vensterbank of schouw gebruikt.

Het wit aardewerk komt uit Friesland en uit het Rijnland. Drie borden zijn vermoedelijk gemaakt in Frechen⁴³ en hebben een platte bodem, een fond van witte slib en een decoratie met bruine slib.

De categorie rood aardewerk is het grootst in omvang en gewicht maar bevat minder exemplaren dan het Maastrichts aardewerk. De ongeglazuurde exemplaren bestaan uit vier gedraaide bloempotten met onder in het midden één gaatje. Het overige rode aardewerk is geglaazuurd. Een

Beerput 41.

Beerput 41

s2-fle-4	2	iw-bor-1	10
s2-fle-?	3	iw-bor-2	16
s2-pot-7	1	iw-bor-3	5
s2-pot-?	1	iw-bor-4	4
s2-?	1	iw-bor-4var	1
totaal	8	iw-bor-4var2	1
r-blo-8var1	3	iw-bor-7	3
r-blo-?	1	iw-bor-8	1
r-dek-?	2	iw-bor-?	1
r-bor-3	3	iw-dek-?	1
r-bor-13	1	iw-kan-2	1
r-bor-?	7	iw-kan-?	1
r-kan-8a	9	iw-kom-2	2
r-kan-?	6	iw-kom-3	1
r-kap-1	8	iw-kom-4	2
r-kap-2	2	iw-kom-?	4
r-kom-1	3	iw-kwi-?	1
r-kom-10	2	iw-kop-1	20
r-kop-4	8	iw-kop-2	8
r-pot-2	11	iw-kop-3	3
r-tes-1	1	iw-kop-4	5
r-tes-2	2	iw-kop-5	2
r-tes-?	2	iw-pis-3	1
totaal	71	iw-pis-?	3
w-bor-4	3	iw-sie-?	1
w-kof-?	1	iw-the-2	1
w-tes-?	1	iw-the-?	2
w-?	1	iw-zee-?	1
totaal	6	iw-?	16
f-bor-1b	1	totaal	108
f-bor-2a	1	eindtotaal	219
f-bor-?	3		
f-?	1		
totaal	6		
ep-bor-1	5		
ep-bor-2	1		
ep-dek-?	2		
ep-kom-?	1		
ep-kop-1	4		
ep-kop-2var2	2		
ep-kop-4	3		
ep-kop-?	3		
p-bor-1	1		
totaal	22		

groot deel hiervan is toe te schrijven aan de Friese produktie. Dit aardewerk typeert zich door de slibversiering in golflijntjes aan de buitenzijde, soms geaccentueerd met koperoxide. In de Hasselter beerput zijn 15 kannen en 8 kopjes met oor gevonden. De kannen zijn van een type dat ruim twee eeuwen in hoofdvorm ongewijzigd is gebleven.

Uit Zuidwest Brabant en met name Berg op Zoom zijn borden en kachelpannen afkomstig. De 11 borden variëren van olijfgroen tot bruinrood. De kachelpannen zijn diep rood. In één geval is de kachelpot met een donkere ijzerverf overschilderd en kan deze mogelijk uit Oosterhout komen. De grote voorraadpotten zijn ook uit deze regio afkomstig. Opvallend is dat veel borden van deze potten zorgvuldig ingeslagen zijn zonder de pot te breken. Het doet hiervan is onbekend. In de kopjes en kachelpannen zijn soms verf- en menieres achtergebleven.

Het beeld dat uit deze vondsten spreekt is dat de eigenaars van het materiaal het zelden konden veroorloven om Europees porselein en Maastrichts aardewerk als thee- of koffieservies aan te schaffen. Bij het industriële aardewerk overheerste het gewone, relatief goedkope witgoed en de éénkleurige drukdecors. De duurdere meerkleurige drukdecors ontbraken. Voor opslag van voorraad en koken gebruikte men rood aardewerk uit Friesland en Brabant. Luxe aardewerkimporten zijn niet aangetroffen. Op basis van deze gegevens kan vastgesteld worden dat het om een modaal huis houden moet gaan, waar men zich enige luxe kon veroorloven, maar waar van grote welstand geen sprake was. Het afval dat gedateerd kan worden in de tweede helft van de 19e eeuw, moet afkomstig zijn van weduwe Jacoba Galenkamp. Van haar weten we dat ze een winkel bezat en mogelijk een paar huisjes aan de Veersteeg verhuurde. Daar woonde haar familie die haar in de winkel hielp.

Conclusie

Door samenwerking van archeologen, historici en materiaaldeskundigen is getracht een beeld van een klein stukje Hasselt te geven. Zo zijn archeologische gegevens gepresenteerd over de vroegste geschiedenis van Hasselt, toen het nog maar een nederzetting was van een kleine groep kolonisten die in het begin van de 13e eeuw het hooggelegen rivierduin ontgonnen en in gebruik namen. Langzaam maar zeker

groeide deze nederzetting uit tot een plaats die stadsrechten verkreeg. In de 13e en 14e eeuw bestond Hasselt nog voornamelijk uit houten gebouwen. Pas in de loop van de 14e eeuw, maar meer nog in de 15e eeuw, werden deze – afhankelijk van de welstand van de eigenaars – vervangen door een bebouwing in steen. Binnen de opgraving is de vroegste steenbouw aangetoond in het laatste kwart van de 14e eeuw. In de 15e eeuw wordt het rivierduin aan de zijde van het Zwartewater opgehoogd, met het oog op stadsuitbreiding. In de loop van de 15e eeuw verrijzen langs de Hoogstraat steeds meer stenen huizen. Drie daarvan, die in aanleg uit het begin van de 15e eeuw stammen, zijn opgegraven. Er is uit deze tijd echter weinig muurwerk bewaard gebleven. De huizen lagen op lange, smalle percelen die zich uitstrekten van de Hoogstraat tot de stadsmuur.

Ze lagen met de voorgevel georiënteerd naar de Hoogstraat en waren onderkelderd. Achter de huizen stonden schuren en ambachtelijke ateliers. Op het achterste, niet opgegraven deel van de percelen moeten activiteiten hebben plaatsgevonden als het bakken van dakpannen en bakstenen.

De Veersteeg was een belangrijke verbindingsroute. Aan het ene eind van de steeg stond de Veerpoort, met daarachter de haven en het veer. Aan het andere eind lag de Markt, het centrale plein met de belangrijkste gebouwen van de stad, de Sint Stefanuskerk en het raadhuis. Het was een smalle steeg waar twee wagens elkaar amper konden passeren. De bewoning aan de Veersteeg kreeg voor ons eerst in de 17e eeuw duidelijker vorm. Er stonden onder andere kroegen en herbergen, wat duidelijk te maken had met de vervoersfunctie van het veer en de handelsfunctie van de markt en de haven. Het opgegraven pand 'de Eikeboom', net om de hoek van de Veersteeg aan de Hoogstraat gelegen, was één zo'n herberg. Aan de Veersteeg zijn ook de resten van een laat 17e-eeuwse en vroeg 18e-eeuwse bakkerij opgegraven. De oven is van een weinig voorkomend type. De namen van de bakkers en hun familie zijn in het archief achterhaald. Al deze activiteiten in de Veersteeg stonden in contrast met die aan de kop van de Hoogstraat, direct om de hoek, waar een deel van de lokale elite woonde. In de 17e eeuw bevonden zich onder de bewoners burgemeesters, artsen en raadsleden. Tijdens de opgraving is het afval uit een vijftal beerputten geborgen. Het materiaal hieruit – glas, aardewerk en kleipijpen – is bestudeerd. Bij de pijpen is gepoogd kwaliteit en herkomst te bepalen alsmede het rookgedrag. Eénmaal is door middel van gebruikssporen-analyse aangetoond dat een serie pijpen aan eenzelfde gebruiker heeft toebehoord. De vroegste in het kader van dit onderzoek relevante beerputinhoud van de herberg 'de Eikeboom' dateert in het eind van de 16e en het eerste kwart van de 17e eeuw. Het afval uit deze periode duidt voor Hasselter begrippen op welstand. Dat valt onder meer af te leiden uit de vondst van

Tabel 2

Verhoudingen in onversierd, drukdecoratie en handgedecoreerd Engels aardewerk van de beerputten 71, 73 en 45.

beerputnummer		creamware	pearlware	scratch-blue	totaal
73 patriotten					
r-kop-2		–	–	–	1
ww-bor-1	on	5	1	–	6
	druk	–	1	–	1
	hand	2	1	1	4
ww-bor-2	on	3	–	–	3
ww-bor-?		1	–	–	1
w-kan-2	on	1	–	–	1
	druk	11	–	1	12
	hand	1	3	–	4
w-kop-1	on	4	–	–	4
	druk	–	–	–	1
	hand	–	–	–	2
w-?		–	–	–	1
s3-kop-1		–	–	–	2
s3-the-1		–	–	–	1
71 orangisten					
ww-bor-1	on	2	–	–	2
	druk	–	2	–	2
	hand	1	–	–	1
ww-bor-2	on	5	–	–	5
ww-kop-1	on	7	–	–	7
	druk	–	1	–	1
	hand	1	–	–	1
s3-kop-1		–	–	–	3
45 apotheek					
v-bor-1	on	4	–	–	4
	hand	–	1	–	1
v-bor-2	on	3	–	–	3
v-kom-1var1	hand	–	1	–	1
v-kop-1	on	7	–	1	8
v-ssie-?	on	1	–	–	1

twee voorwerpen van Italiaanse herkomst, enkele fraaie Hollandse majolica stukken en een rijke verzameling roemers. Uit historische bronnen weten we dat prins Maurits in 1590 in deze herberg een genoeglijke avond gehad moet hebben.

Vergelijken we deze Hasselter vondsten met het afval uit een beerkelder van een burgemeester in Nijmegen uit de eerste helft van de 17e eeuw, dan valt op dat de verhouding tussen de aardewerksoorten ongeveer gelijk ligt. Er moet wel opgemerkt worden dat het vroege, uit China geïmporteerde porselein in Hasselt ontbreekt en dat het aantal gevonden voorwerpen aanzienlijk lager ligt. Toch zien we in beide gevallen exotische importen. Vergelijken we de vondsten echter met die van Vloomburgh, het huidige Waterlooplein in Amsterdam, dan wordt direct duidelijk dat we in Hasselt te maken hebben met elite uit de periferie.

Het archivalische bronnenmateriaal wordt pas in het begin van de 17e eeuw zo duidelijk dat een indicatie te geven valt wie in welk opgegraven huis gewoond heeft. Een volledig betrouwbare lijst van bewoners is niet te geven. Ook het werkelijke aantal bewoners is moeilijk te bepalen omdat zelden melding wordt gemaakt van onderhuurders, vrouwen, kinderen en inwonend personeel. Hierbij komt nog dat de mobiliteit, de doorstroom van bewoners van de huizen, zeer hoog is. De gepresenteerde schema's van bewoners moeten dan ook gezien worden als momentopnamen. Een haast onmogelijke taak is het om uit te zoeken wat er op de achterterreinen gebeurde.

Ook blijkt het vaak moeilijk te zijn om opgegraven beerputinhouden aan meer dan alleen de naam van de gebruiker/bewoner te koppelen. Dit geldt voor de gehele onderzochte periode. Toch is het mogelijk geweest om de sociale achtergrond van een aantal bewoners nader te bekijken. Uit de beschrijving van hun bezigheden wordt duidelijk dat privé- en publieke belangen wel eens botsten. Mini-drama's als burenruzies en fraudegevallen passeren de revue. Sporen van de strijd tussen Patriotten en Orangisten in de jaren '80 van de 18e eeuw zijn niet alleen in het archief maar ook in

de bodem – namelijk in beerputvondsten – terug te vinden. Een miniatuur haardplaatje en een bordje met de afbeelding van Willem V, gevonden in beerputten op belendende percelen, zijn stille getuigen van de politieke oriëntatie van de bewoners. Op grond van de symboliek op de voorwerpen is niet onomstotelijk vast te stellen of de burens tot verschillende partijen behoorden. Duidelijk is wel, dat ook vanuit de archeologie kan worden aangetoond dat men zich in deze tijd politiek roerde.

Woonde in de 17e eeuw de lokale elite deels aan de kop van de Hoogstraat, in de 18e eeuw begint deze uit het beeld te verdwijnen. De middenklasse, bestaande uit ambtenaren en kooplieden, neemt er haar intrek. In de 19e eeuw verandert het beeld opnieuw: nu wonen ambachtlieden zoals bakkers, kleermakers en kleine neringdoenden in de huizen. Van mevrouw Galenkamp, pandjesbaas en winkelier en haar medebewoner, de griffier Ferney, is het huis afval uit een beerput opgegraven. Uit het afval valt af te leiden dat zij zich de aanschaf van de goedkopere soorten van het nieuwste aardewerk konden veroorloven.

Een ander facet dat aandacht heeft gekregen is de produktie van Hasseltse faïence tegels. Dit is een op zich wel bekende maar tot voor kort nauwelijks geïdentificeerde groep tegels. In het puin in de kelders van de huizen is een grote hoeveelheid tegels opgegraven. Een deel ervan is naar alle waarschijnlijkheid in Hasselt gemaakt. Nader onderzoek naar de Hasselter tegels is gewenst.

Het onderzoek heeft in belangrijke mate antwoord gegeven op de vraag naar de ouderdom van de bewoning, de ontwikkeling van het verstedelijkingsproces en de materiële cultuur. We hopen dat één van de minst geschonden riviersteden van Nederland behouden blijft voor volgende generaties. Nieuwbouw en stadsontwikkeling gaan samen met cultuurbehoud en stadsschoon, mits er sprake is van goede zorg voor monumenten en het archeologisch bodemarchief. Het nu verrichte onderzoek, gedaan op verzoek van het bestuur en de bevolking van Hasselt, is een resultaat van deze zorg.

Noten

- 1 Baart 1983, p. 89.
- 2 Clevis en Kottman 1989.
- 3 Janssen 1990, p. 408.
- 4 Baart 1986, Clevis en Smit 1990, Thijssen 1991, Bult 1992.
- 5 Alders 1988, p. 310.
- 6 Hahnel 1987, p. 150.
- 7 Baart 1972, pp. 15 en 20.
- 8 Bogaers 1992, pp. 25-34.
- 9 Rinaldi 1989, pp. 233-236.
- 10 Jörg 1991, pp. 429-436.
- 11 Harrison 1985, p. 117.
- 12 Baart 1986, p. 109.
- 13 Baart 1986, p. 110.
- 14 Bruijn 1985, pp. 33-36.
- 15 Thijssen 1991, p. 27.
- 16 Baart 1990, pp. 13-14.
- 17 Verlaan 1972, pp. 26-39.
- 18 Baart 1988, p. 162.
- 19 De Kleyn 1977, pp. 49-51.
- 20 Bruijn 1979, pp. 17-20.
- 21 Baart 1990, pp. 75-76.
- 22 Mondelinge mededeling D. Westerhof.
- 23 De Kleyn 1977, pp. 10-12.
- 24 Groeneweg 1992 pp. 18-21.
- 25 Groeneweg 1992, p. 252.
- 26 Dingeman Korff 1981, p. 128.
- 27 Dingeman Korff 1981, p. 141.
- 28 Thijssen 1991, p. 105; Baart 1986, p. 83.
- 29 Baart 1986, pp. 80-81.
- 30 Von Bock 1976, p. 307 nr. 522.
- 31 Von Bock 1976, p. 321 nr. 556.
- 32 Baart 1990, p. 18, nr. 4.
- 33 Bult 1992, p. 72.
- 34 Klijn en v.d. Meyden 1984, pp. 88-98, Carmiggelt 1991, pp. 54-58, Schonewille en Tupan 1987, pp. 24-25 en 35-39.
- 35 Zie bijvoorbeeld Mars 1991, p. 109 nr. 23.
- 36 Bult 1992, p. 224 nr. IHE 12-23.
- 37 Clevis en Smit 1990, p. 212 nr. 167.
- 38 Van der Meulen en Smeele 1992, p. 193 p. 234.
- 39 Bogaers 1992, p. 56.
- 40 Bogaers 1992, p. 47. Hier staan wel punthoeden, maar geen klokkemolen; het item is sterk verwant.
- 41 Bogaers 1992, p. 184, nr. 430.
- 42 NN, AWN Zaanstreek 1988, pp. 7-8.
- 43 Jurgens en Kleine 1988, pp. 101-115, Thijssen 1991, p. 94 nrs. 156-157.
- 44 Van der Meulen en Smeele 1989, p. 83.

Catalogus aardewerk

Toelichting

- 1 inventarisnummer
- 2 typennummer
- 3 datering
- 4 maten
- 5a baksel
- 5b glazuur
- 5c versiering
- 6a bodem
- 6b oor
- 6c diversen
- 7 functie/naam
- 8 productiecentrum
- 9 literatuur

Het inventarisnummer is opgebouwd uit de eerste letters van de site (Hasselt), het nummer van het vondst-complex en een volgnummer voor de individuele vondst.

Het typennummer is meestal opgebouwd uit de eerste letter(s) van het baksel, eventueel vergezeld van een letter voor het productiecentrum indien dat 100% zeker bekend is. Voor Hasselt hebben we:

- s2 = steengoed met oppervlaktebehandeling
- s3 = industrieel steengoed
- r = roodbakken
- rb = roodbakken Bergen op Zoom
- w = witbakken
- m = majolica
- f = faience
- p = porselein
- ep = europees porselein
- iw = industrieel wit

Daarna volgen drie letters van de functie, naam en een volgnummer. Achter het volgnummer kan een kleine letter staan voor een nadere onderverdeling. Zo staan bij de grappen de a, b en c voor respectievelijk eenoor, tweedor en kromsteert. Bij kannen staat de a voor een standringbodem, ontbreekt de letter dan hebben we te maken met een kan op potje. Bij het faience goed staat bij het type f-bor-2 de a voor een versierde spiegel, de b voor een versierde spiegel en vlak, ontbreekt de letter bij dit type dan hebben we te maken met een wit bord.

Bij de datering staan de kleine letters voor kwart eeuwen en de hoofdletters voor halve eeuwen (a = eerste kwart, b = tweede kwart, c = derde kwart, d = vierde kwart, A = eerste helft en B = tweede helft). Tussen teksthaken geplaatste jaartallen bij het industrieel wit hebben betrekking op het jaar of de periode van productie.

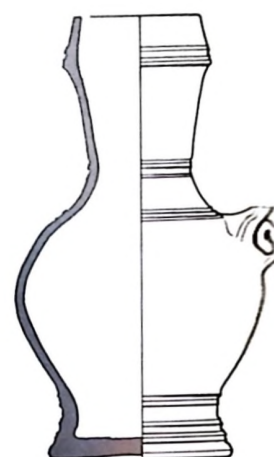
Bij de maten wordt eerst de maximale diameter genoemd zonder oren of steel, gevolgd door de maximale hoogte zonder uitsteekjes op de rand. Het aardewerk is schaal 1:4 afgebeeld, tenzij anders vermeld. Wat het baksel betreft is er bij het steengoed een onderscheid gemaakt in steengoed 1, 2 en 3. Steengoed 1 heeft geen oppervlaktebehandeling (Siegburg), steengoed 2 wel en steengoed 3 betreft industrieel steengoed.

De afgebeelde voorwerpen zijn alle archeologisch compleet, wat wil zeggen dat er van het voorwerp een compleet profiel aanwezig is.

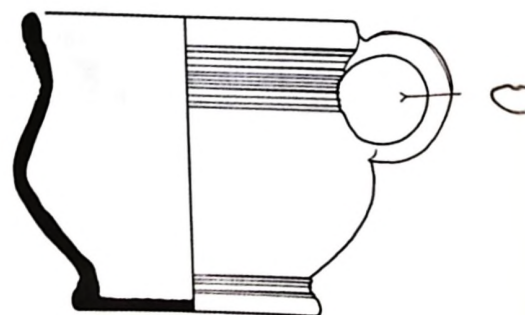
- 1
1. Has-58-1
 2. s2-kan-5
 3. 17B
 4. 12,5/16,0
 - 5a. steengoed 2
 - 5b. zoutglazuur, kobaltblauw
 - 5c. appliques op buik: leeuwekoppen;
appliques op hals: guirlande
 - 6a. standvoet
 - 6b. lintoer met krul
 - 6c.
 7. kan
 8. Westerwald
 9. Von Bock 1976, p. 321 nr. 556

- 2
1. Has-58-3
 2. s2-kan-22
 3. 17B
 4. 12,0/19,0
 - 5a. steengoed 2
 - 5b. zoutglazuur, kobaltblauw
 - 5c. rozetvormige appliques op hals en buik
 - 6a. standvoet
 - 6b. lintoer, met krul
 - 6c.
 7. kan
 8. Westerwald
 9. Von Bock 1976, p. 307 nr. 522

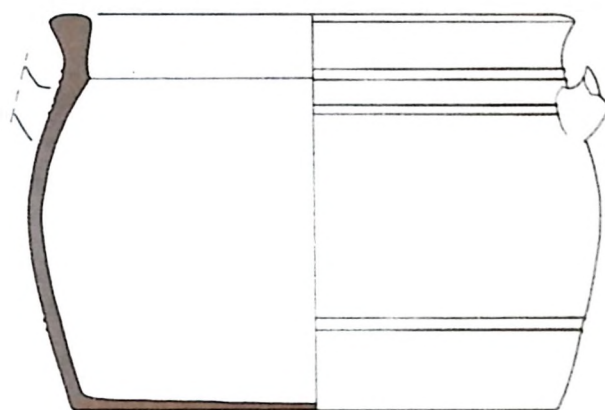

- 3
1. Has-58-1
 2. s2-pis-4
 3. 17B
 4. 17,5/15,0
 - 5a. steengoed 2
 - 5b. zoutglazuur, kobaltblauw
 - 5c. zig-zag kabelradstempel; stempelindrukken
 - 6a. standvoet
 - 6b. lintoer
 - 6c.
 7. pispot
 8. Westerwald
 - 9.

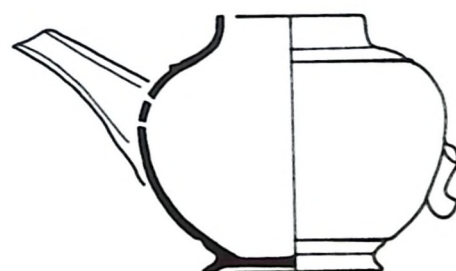
- 4
1. Has-41-138
 2. s2-pot-7
 3. 19B
 4. 25,5/19,0
 - 5a. steengoed 2
 - 5b. zoutglazuur, kobaltblauw
 - 5c. diagonale golven
 - 6a. standvlak
 - 6b. horizontale worstoren
 - 6c.
 7. voorraadpot
 8. Westerwald
 9. Thijssen 1991, p. 65 nr. 60

1:2

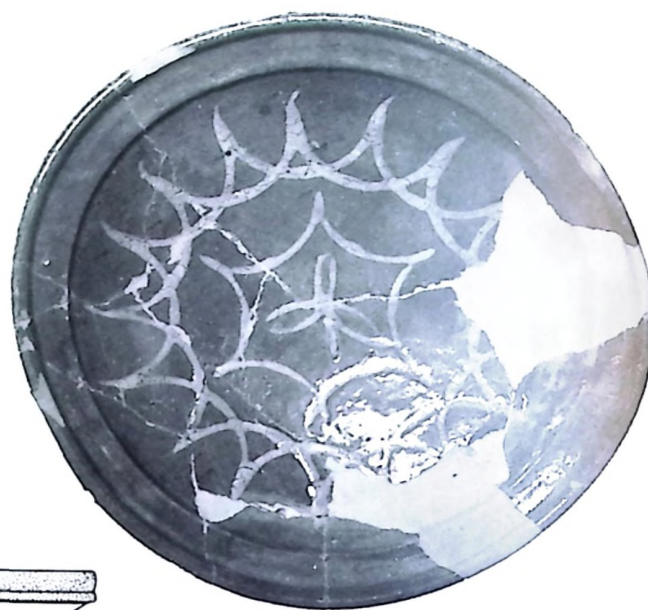
1:2

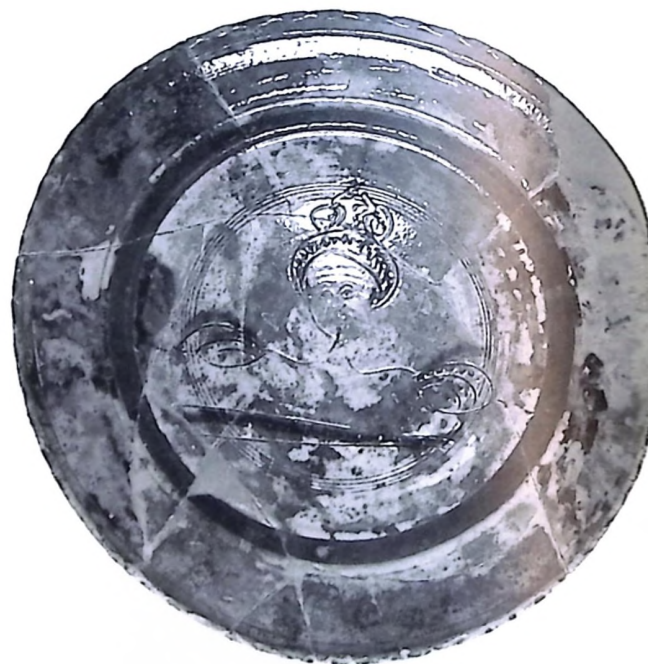
- 5
1. Has-73-17
 2. s3-kop-1
 3. 18d
 4. 7,0/3,5
 - 5a. steengoed
 - 5b. zoutglazuur
 - 5c.
 - 6a. standring glad
 - 6b.
 - 6c.
 7. (thee)kop
 8. Engeland
 - 9.

- 6
1. Has-73-79
 2. s3-the-1
 3. 18d
 4. 7,5/6,0
 - 5a. steengoed
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. standing glad
 - 6b.
 - 6c.
 7. theepot, kinderspeelgoed*
 8. Engeland
 - 9.

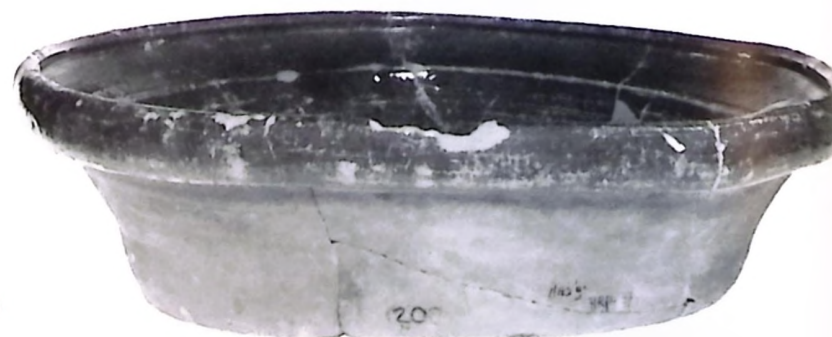
- 7
1. Has-58-55
 2. r-bor-1var1
 3. 16bc
 4. 29,5/7,0
 - 5a. rood
 - 5b. loodglazuur
 - 5c. spiegel: ringeloor
 - 6a. 3 standlobben
 - 6b.
 - 6c.
 7. bord
 - 8.
 9. Clevis en Smit 1990, p. 178 nr. 32

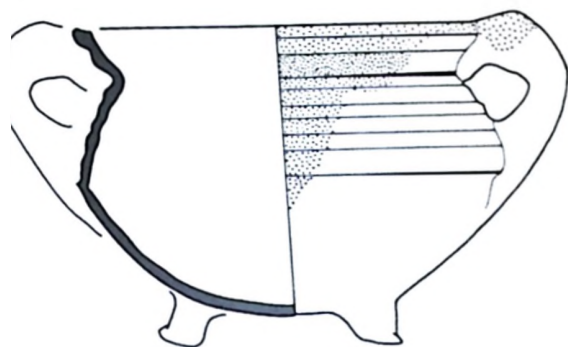

- 8
1. Has-58-54
 2. r-bor-3
 3. 17a
 4. 32,0/7,5
 - 5a. rood
 - 5b. loodglazuur, koperoxide
 - 5c. bruine/gele slib, slibkrastechniek: dame met hoed en pofmouwen
 - 6a. standring
 - 6b.
 - 6c. gekartelde golfrand
 7. bord
 - 8.
 - 9.

- 9
1. Has-41-180
 2. r-bor-13
 3. 19B
 4. 43,5/12,0
 - 5a. rood
 - 5b. inw. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. standvlak
 - 6b.
 - 6c. blindmerk: BOZ binnen ovaal
 7. schotel, slachtbak
 8. Bergen op Zoom
 9. Thijssen 1991, p. 74 nr. 90; Arts 1992, p. 139 nrs. 7-8; Groeneweg 1992, pp. 188-190. 8

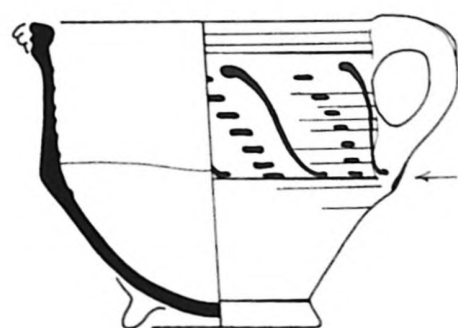

- 10
1. Has-58-75
 2. r-gra-8b
 3. 16B
 4. 17,0/13,0
 - 5a. rood
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. driepoot
 - 6b. 2 worstoren
 - 6c.
 - 7a. grape, tweedor
 - 8.
 - 9.

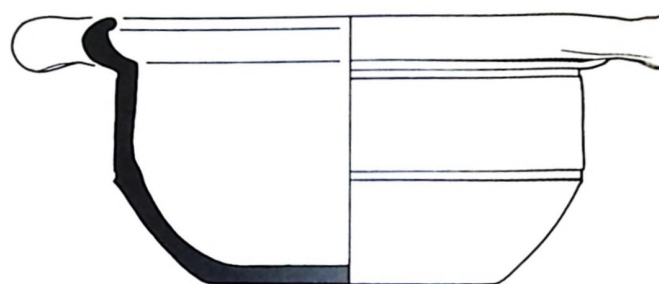

- 11
1. Has-58-70
 2. r-ter-1
 3. 17a
 4. 41,0/20,0
 - 5a. rood
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. driepoot
 - 6b. 2 worstoren
 - 6c.
 7. terrine of sluitpan
 - 8.
 9. zie ook Groeneweg 1992, p. 80 nr. 43-441

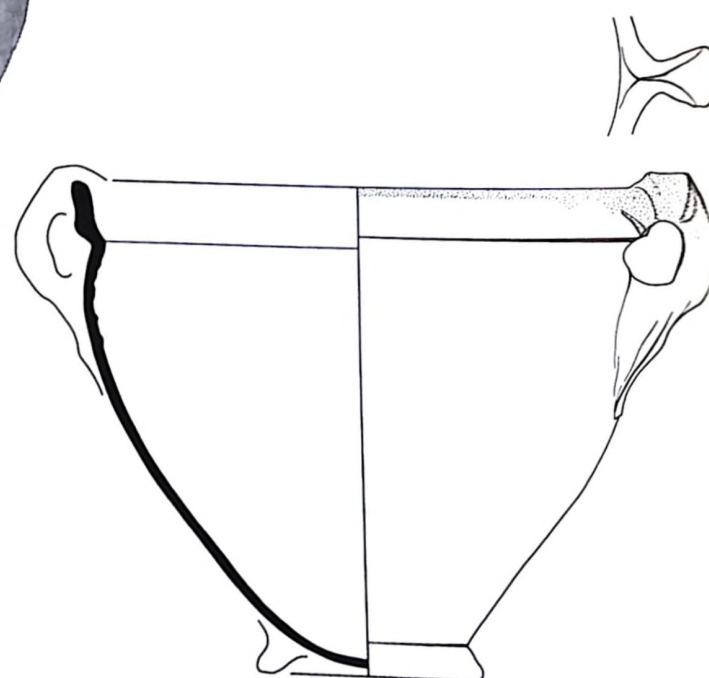

- 12
1. Has-41-152
 2. r-kan-8a
 3. 19B
 4. 16,0/14,5
 - 5a. rood
 - 5b. loodglazuur
 - 5c. ringeloor in geel, gele slijb op bodem
 - 6a. standring glad
 - 6b. worstoor toegeknepen
 - 6c. schenklip tegenover oor
 7. kan
 8. Friesland
 9. De Kleyn 1977, p. 46, nr. 1; Clevis en Smit 1990, p. 186 nr. 63

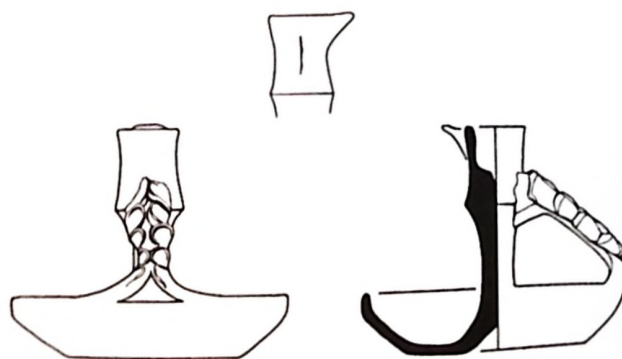
- 13
1. Has-41-181
 2. r-kap-1
 3. 19B
 4. 24,5/13,5
 - 5a. rood
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. standvlak
 - 6b. 2 horizontale worstoren
 - 6c. stempel: BOZ met drie kruisjes in ovaal
 7. kachelpan
 8. Bergen op Zoom
 9. Groeneweg 1992, p. 162 nr. 98-636; Clevis en Smit, 1990, p. 189 nr. 75

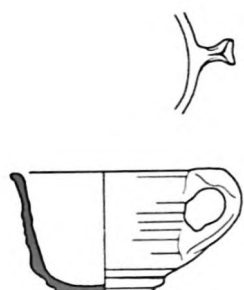

- 14
1. Has-41-176
 2. r-pot-2
 3. 19B
 4. 27,5/24,0
 - 5a. rood
 - 5b. loodglazuur inw.
 - 5c.
 - 6a. standring glad
 - 6b. 2 toegeknepen worstoren
 - 6c.
 7. voorraadpot
 - 8.
 - 9.

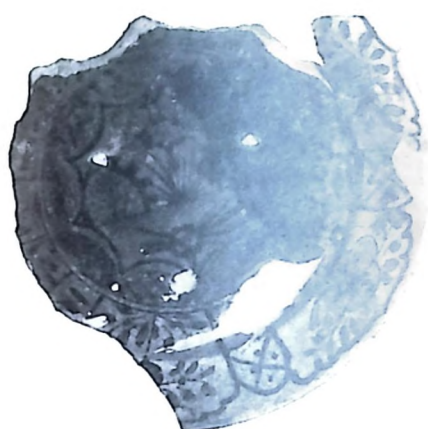

- 15
1. Has-73-40
 2. w-bla-2
 3. 18d
 4. 12,5/11,0
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur, koperoxide
 - 5c.
 - 6a. standvlak
 - 6b. geschubd
 - 6c. kaarsenhouders ingekerfd
 7. blaker
 - 8.
 9. Carmiggelt 1987, p. 45, 28

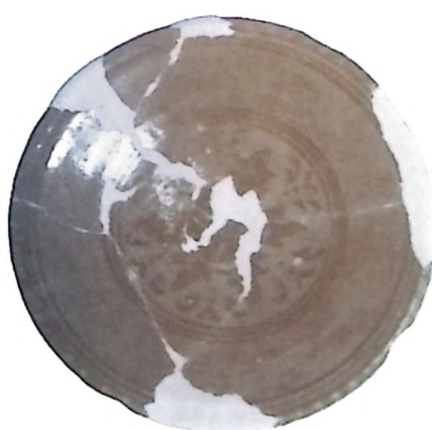

- 16
1. Has-58-49
 2. w-kop-5
 3. 17a
 4. 8,0/5,5
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur, sliplaag geel
 - 5c. sterk geribbeld
 - 6a. standvlak
 - 6b. worstoor toegeknepen
 - 6c.
 7. kop
 - 8.
 - 9.

- 17
1. Has-58-25
 2. f-bor-1/m-bor-3
 3. 1605-1616, 17a
 4. 24,5/5,0
 - 5a. proto-Delfts
 - 5b. tweezijdig tinglazuur
 - 5c. bovenzijde: vlag met metopenindeling, bloemen kruis-met-punt motief; spiegel: landschap? onderzijde: gelijke metopen met kruis-cirkel-stip evenals binnen standring
 - 6a. standring
 - 6b.
 - 6c. niet afgesleten
 7. bord
 8. Holland
 - 9.

- 18
1. Has-58-24
 2. m-bor-5
 3. 17a
 4. 19,5/3,0
 - 5a. majolica
 - 5b. tinglazuur/loodglazuur
 - 5c. rand met streepjes; spiegel met gestyleerd bloemmotief
 - 6a. standring doorboord
 - 6b.
 - 6c. sterk afgesleten standring
 7. bord
 8. Holland
 - 9.

- 19
1. Has-58-23
 2. m-bor-5
 3. 17a
 4. 19,0/3,0
 - 5a. majolica
 - 5b. tinglazuur, loodglazuur, blauw
 - 5c. spiegel: rozet, donkerblauw
 - 6a. standring doorboord
 - 6b.
 - 6c.
 7. bord
 8. Holland
 - 9.

- 20
1. Has-58-26
 2. m-bor-5
 3. 17a
 4. 25,0/4,0
 - 5a. tinglazuur, loodglazuur
 - 5b.
 - 5c. vlag: 5 brede, 5 smalle metopen Chinese symbolen; spiegel: bloemen
 - 6a. standing
 - 6b.
 - 6c.
 7. bord
 8. Holland
 - 9.

- 21
1. Has-58-22
 2. m-kom-1
 3. 17a
 4. 30,5/7,0
 - 5a. majolica
 - 5b. tinglazuur, loodglazuur, blauw
 - 5c. vlag: schaakbordmotief op vier banden; spiegel: schaakbordmotief
 - 6a. standing doorboord
 - 6b.
 - 6c.
 7. kom
 8. Holland
 - 9.

- 22
1. Has-58-36
 2. m-kom-3
 3. 17a
 4. 15,5/6,0
 - 5a. majolica
 - 5b. tinglazuur, loodglazuur, blauw
 - 5c. inw. Wan-Li decor in 6 metopen; uitw. 4 met open met punt-kruis- en ruitmotief
 - 6a. standing glad
 - 6b.
 - 6c.
 7. kom
 8. Holland
 - 9.

- 23
1. Has-71-59
 2. f-bor-1
 3. 18d
 4. 31,5/4,0
 - 5a. faience
 - 5b. tinglazuur
 - 5c. bovenzijde: op vlag een metopenindeling met Chinese symbolen; spiegel: bloementuin
 - 6a. standing glad, doorboord
 - 6b.
 - 6c. signatuur in blauw, DAW 6
 7. bord
 - 8.
 - 9.

1:1

1:2

1:2

1:2

- 24
1. Has-73-36
 2. f-bor-5
 3. 18d
 4. 23,5/3,0
 - 5a. faience
 - 5b. tinglazuur, onderglazuur blauw
 - 5c. vlag: bladeren; spiegel: bloem
 - 6a. standvlak
 - 6b.
 - 6c.
 7. bord
 - 8.
 - 9.

- 25
1. Has-58-31
 2. i-bor-3
 3. 15d-16a
 4. 14,0/2,5
 - 5a. faience
 - 5b. tinglazuur, onderglazuur lichtblauw
 - 5c. bovenzijde: spiegel: donkerblauw wintelend rad, onderzijde: donkerblauw boogmotief.
 - 6a. standing glad, doorboord
 - 6b.
 - 6c.
 7. bord
 8. Italië
 9. Baart 1986, p. 81 nr. 129

- 26
1. Has-58-18
 2. p-kop-1
 3. 17d-18a
 4. 6,0/3,5
 - 5a. porselein
 - 5b. onderglazuur blauw
 - 5c. rand: geometrische blokken, voet: bladeren, onderzijde: regeringsmerk
 - 6a. standing glad
 - 6b.
 - 6c.
 7. (thee)kop
 8. China
 - 9.

- 27
1. Has-73-4
 2. p-kop-1
 3. 18d
 4. 8,0/4,5
 - 5a. porselein
 - 5b. onderglazuur blauw, bovenglazuur bruin
 - 5c. inw. bodem: bloem, uitw.: bloem en Chinese motieven
 - 6a. standing glad
 - 6b.
 - 6c.
 7. (thee)kop
 8. China
 - 9.

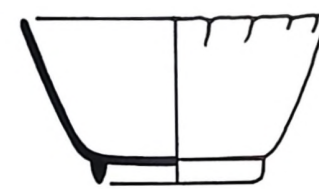
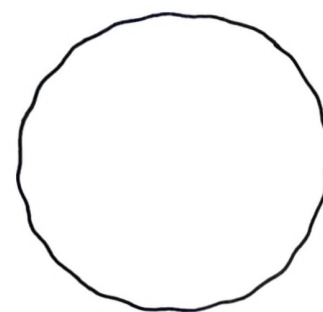
- 28 1. Has-73-1
2. p-kop-1
3. 18d
4. 4,0/7,0
5a. porselein
5b. onderglazuur blauw, bovenglazuur bruin
5c. inw. punten en kruizen, uitw. bloemmotief
6a. standring glad
6b.
6c. accoladerand
7. (thee)kop
8. China
9.

1:2

- 29 1. Has-71-1
2. p-kop-1
3. 18a
4. 4,0/7,5
5a. porselein
5b. inw. onderglazuur blauw, bovenglazuur rood, goud, uitw. capucijner bruin
5c. accoladerand
6a. standring glad
6b.
6c.
7. (thee)kop
8. China
9.

1:2

- 30 1. Has-41-5
2. ep-bor-1
3. 19B
4. 21,5/2,0
5a. porselein
5b. bovenglazuur zwart
5c. drukdecor: jachtscène met hond die een haas nazit
6a. standring glad
6b.
6c. set met catnr. 34
7. schotel (kop en schotel)
8. Europa
9.

- 31 1. Has-41-86
2. ep-bor-2
3. 19B
4. 13,5/3,0
5a. porselein
5b.
5c.
6a. standring glad
6b.
6c. blindstempel onleesbaar, blauw verlopen
7. schotel (kop en schotel)
8. Europa
9.

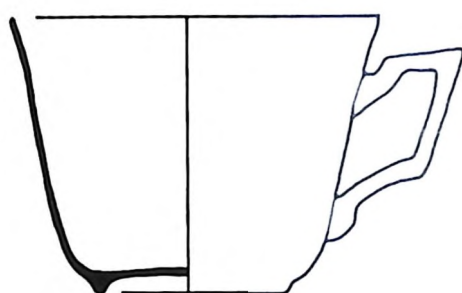

1:2

1:2

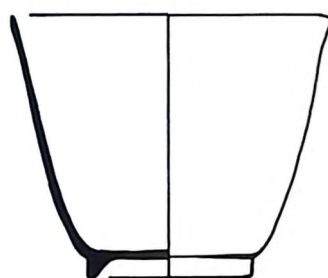

- 32
1. Has-73-2
 2. **ep-kop-1**
 3. 18d
 4. 7,0/4,5
 - 5a. porselein
 - 5b. onderglazuur blauw
 - 5c. inw. blauwe rand; bodem: bloem; uitw. gestyleerd bloemmotief
 - 6a. standring glad
 - 6b.
 - 6c. in mal gevormd, inwendig verticale ribbels
 7. (thee)kop
 8. Europa
 - 9.

- 33
1. Has-41-26
 2. **ep-kop-2var2**
 3. 19B
 4. 8,5/6,5
 - 5a. porselein
 - 5b. bovenglazuur rood, paars, oranje
 - 5c. ranken en bloemen
 - 6a. standring glad
 - 6b. voorgevormd hoekig oor
 - 6c.
 7. (thee)kop
 8. Europa
 9. Thijssen 1991, p. 111 nr. 221

1:2

1:2

- 34
1. Has-41-1
 2. **ep-kop-4**
 3. 19B
 4. 7,0/6,0
 - 5a. porselein
 - 5b. bovenglazuur zwart
 - 5c. drukdecor: jachtscene met hond die een haas nazit
 - 6a. standring glad
 - 6b.
 - 6c. set met catnr. 30
 7. (thee)kop
 - 8.
 - 9.

1:2

- 35
1. Has-73-32
 2. **iw-bor-1**
 3. 18d
 4. 12,5/3,0
 - 5a. creamware
 - 5b. loodglazuur, onderglazuur blauw
 - 5c. drukdecor met op de vlug bloemen en op de spiegel tuinerende vrouwen
 - 6a. standring glad
 - 6b.
 - 6c.
 7. bord
 8. Engeland
 - 9.

- 36 1. Has-41-223
2. iw-bor-1
3. 19B
4. 12,0/2,5
5a. wit
5b. loodglazuur, onderglazuur blauw
5c. drukdecor: twee dames met punthoeden en
klokkemolen
6a. standing glad
6b.
6c. blindmerk: deels onleesbaar,.....CO
7. schotel (kop en schotel)
8. Maastricht (copie van Engeland)
9.

1:2

- 37 1. Has-41-61
2. iw-bor-2
3. 19B
4. 21,0/2,0
5a. wit
5b. loodglazuur
5c. rand geschubd
6a. standing glad
6b.
6c. beeldmerk: China Sarquemines
bord*
7.
8.
9.

1:1

- 38 1. Has-41-46
2. iw-bor-2
3. 19B
4. -/-
5a. wit
5b. loodglazuur
5c.
6a. standvlak
6b.
6c. blindmerk: P. Regout Maastricht 19
bord*
7.
8. Maastricht (P. Regout)
9. Polling 1989, p. 14

1:1

- 39 1. Has-41-52
2. iw-bor-2
3. 19B
4. 24,5/3,5
5a. wit
5b. loodglazuur
5c.
6a. standing glad
6b.
6c.
7. diep bord
8. Maastricht
9.

1:2

- 40
1. Has-41-66
 2. iw-bor-3
 3. 19B
 4. 13,5/2,5
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. standing
 - 6b.
 - 6c.
 7. schotel (kop en schotel)
 8. Maastricht
 - 9.

1:2

- 41
1. Has-73-25
 2. iw-bor-3
 3. 18d
 4. 10,5/3,0
 - 5a. pearlware
 - 5b. loodglazuur, onderglazuur blauw
 - 5c. op de vlag slingerlijn met stippen en op de spiegel bloemmotief
 - 6a. standing glad
 - 6b.
 - 6c.
 7. bord
 8. Engeland
 - 9.

- 42
1. Has-41-224
 2. iw-bor-4
 3. 19B
 4. 19,0/2,0
 - 5a. creamware
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. standvlak
 - 6b.
 - 6c. blindmerk: deels onleesbaar, ...ONAS/...
 7. bord
 8. Engeland
 - 9.

- 43
1. Has-41-105
 2. iw-bor-4var1
 3. 19B
 4. 22,5/2,5
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur, drukdecor blauw
 - 5c. drukdecor: 'Willow'
 - 6a. standing glad
 - 6b.
 - 6c.
 7. bord, schotel
 8. Maastricht, P. Regout
 9. Bogaers 1992 p. 44, 138

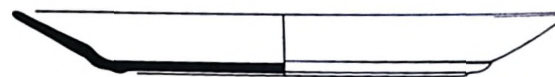
- 44
1. Has-41-69
 2. iw-bor-7
 3. 19B
 4. 13,0/2,5
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. standring glad
 - 6b.
 - 6c. blindmerk: J
 7. schotel (kop en schotel)
 8. Maastricht
 - 9.

1:2

- 45
1. Has-41-104
 2. iw-bor-8
 3. 1870-1880
 4. 24,0/3,0
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur, onderglazuur blauw
 - 5c. drukdecor: 'Chasse au lion'
 - 6a. standring glad
 - 6b.
 - 6c. beeldmerk: type 525, Chasse au lion
 7. bord
 8. Maastricht (SCM)
 9. Polling 1989, p. 82; Bogaers 1992, p. 175, nr. 184

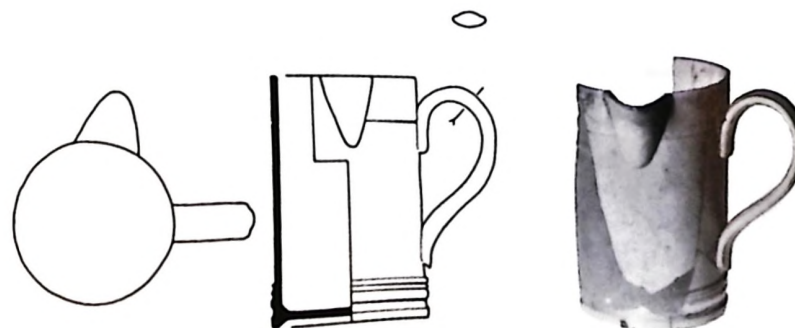
1:1

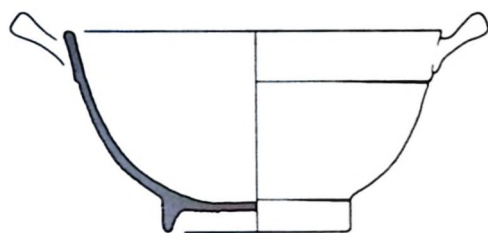
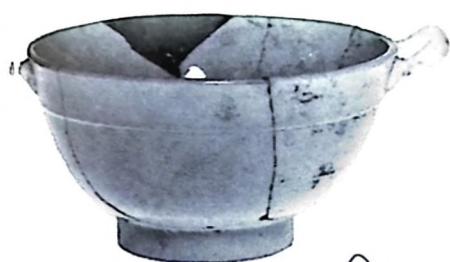

- 46
1. Has-73-30
 2. iw-kan-2
 3. 18d
 4. 11,0/8,5
 - 5a. creamware
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. standring glad
 - 6b. lintoor
 - 6c.
 7. kan
 8. Engeland
 - 9.

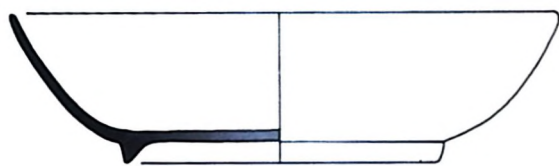

- 47
1. Has-41-73
 2. iw-kan-3
 3. 19B
 4. 7,5/12,0
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. standring glad
 - 6b. lintoor, tuit op ca 90° van oor
 - 6c.
 7. kan
 8. Maastricht (SCM)
 - 9.

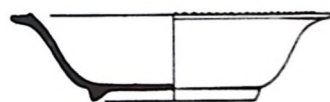

- 48
1. Has-41-29
 2. iw-kom-2
 3. 19B
 4. 17,0/9,5
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur
 - 5c. manchet
 - 6a. standring glad
 - 6b. 2 horizontale oren
 - 6c. beeldmerk: Société Céramique Maastricht
 7. kom
 8. Maastricht (SCM)
 - 9.

- 49
1. Has-41-34
 2. iw-kom-3
 3. 19B
 4. 24,5/7,0
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. standring glad
 - 6b.
 - 6c.
 7. kom
 8. Maastricht, (SCM)
 - 9.

- 50
1. Has-41-38
 2. iw-kom-4
 3. 19B
 4. 14,5/4,0
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur
 - 5c. eierlijst op rand
 - 6a. standring glad
 - 6b.
 - 6c. beeldmerk: Société Céramique Maastricht
 7. kom
 8. Maastricht (SCM)
 - 9.

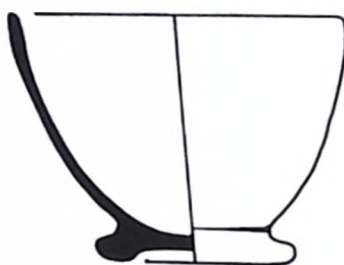
- 51
1. Has-41-214
 2. iw-kop-1
 3. 19B
 4. 7,5/5,0
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur, onderglazuur rood
 - 5c. drukdecor. inw. idyllische scène bij preel aan water; uitw. bloemen en ranken
 - 6a. standring glad
 - 6b.
 - 6c.
 7. (thee)kop
 8. Maastricht
 - 9.

- 52 1. Has-73-67
2. iw-kop-1
3. 18d
4. 7,5/5,0
5a. pearlware
5b. loodglazuur, onderglazuur blauw
5c. inw. bloem; uitw. drie panelen met bloemen
6a. standing glad
6b.
6c.
7. (thee)kop
8. Engeland
9. Thijssen 1991, p. 119 nr. 256

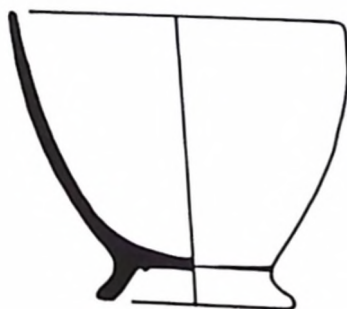
1:2

- 53 1. Has-41-6
2. iw-kop-2
3. 19B
4. 7,0/6,0
5a. wit
5b. loodglazuur
5c.
6a. standing glad
6b.
6c.
7. kop
8. Maastricht
9.

1:2

- 54 1. Has-41-7
2. iw-kop-2
3. 19B
4. 7,0/6,5
5a. wit
5b. loodglazuur
5c.
6a. standing glad
6b.
6c.
7. kop
8. Maastricht
9.

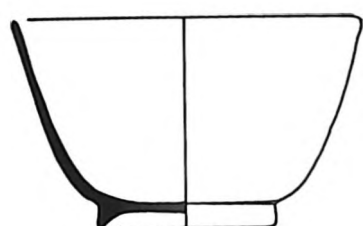
1:2

- 55 1. Has-73-84
2. iw-kop-4
3. 18d
4. 7,0/4,0
5a. creamware
5b. loodglazuur, onderglazuur paars, blauw en groen
5c. uitw. bloem
6a. standing glad
6b.
6c.
7. (thee)kop
8. Engeland
9.

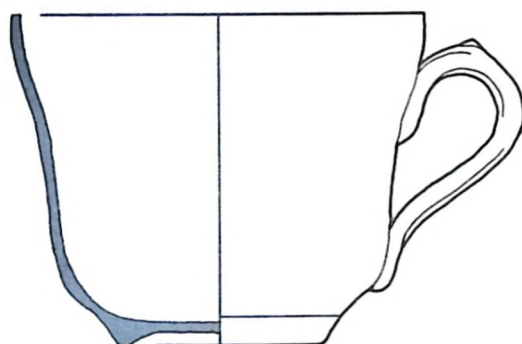
1:2

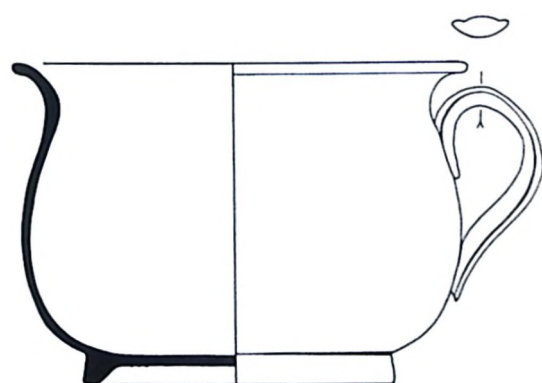
1:2

- 56
1. Has-41-14
 2. iw-kop-4
 3. 19B
 4. 8,0/5,0
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. standing glad
 - 6b.
 - 6c.
 7. kop
 8. Maastricht
 - 9.

1:2

- 57
1. Has-41-13
 2. iw-kop-5
 3. 19B
 4. 9,5/8,0
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. standing glad
 - 6b. voorgevormd oor
 - 6c.
 7. kop
 8. Maastricht
 - 9.

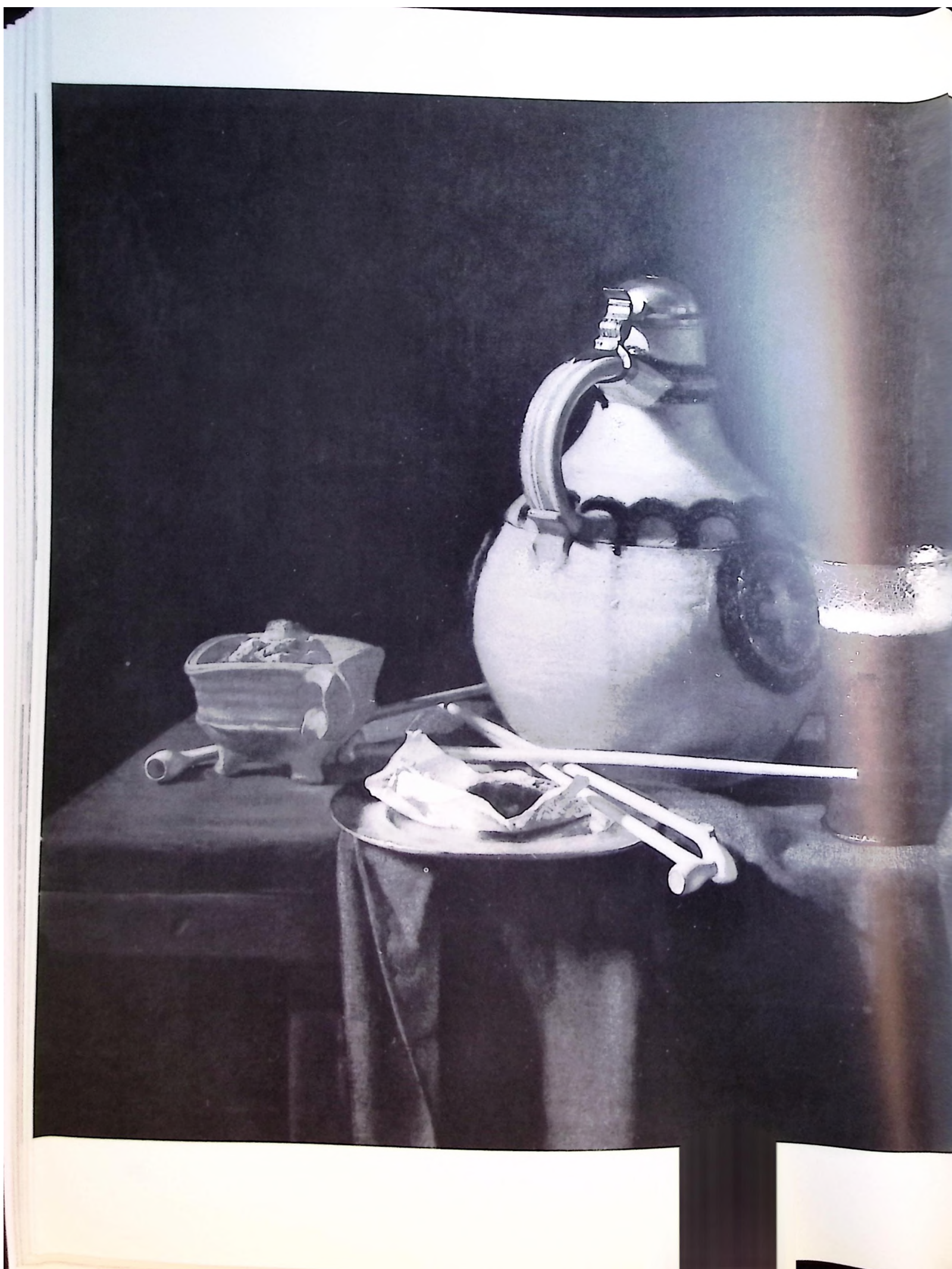

- 58
1. Has-41-42
 2. iw-pis-3
 3. 19B
 4. 20,0/15,0
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur
 - 5c.
 - 6a. standing glad
 - 6b. lintoor
 - 6c.
 7. pispot
 8. Maastricht
 - 9.

- 59
1. Has-41-75
 2. iw-the-2
 3. 19B
 4. 12,0/10,5
 - 5a. wit
 - 5b. loodglazuur
 - 5c. geperst applique: bloem in knop
 - 6a. standing
 - 6b. geperst oor
 - 6c. inwendig: zeef bij tuitaanvang blindmerk: Regout Maastricht X
 7. theepot
 8. Maastricht (P. Regout)
 - 9.

Jaap Kottman

Glas uit een Hasselter beerput¹

Uit één beerput (58) zijn ongeveer 1000 glasscherven opgegraven. Het uitzoeken en monteren leverde minimaal 74 voorwerpen op. Het bleek de moeite waard te zijn om dit complex nader te bestuderen.

Opmerkelijk is dat het grootste deel van deze glazen voorwerpen bestaat uit roemer- en bekermodellen die uit dezelfde periode afkomstig zijn (16d-17A). Waarschijnlijk dateren de meeste uit het eerste kwart van de 17e eeuw. Een aantal roemers uit deze groep is niet met zekerheid tot een type te herleiden. Wel is duidelijk dat ze behoren tot een van de modellen uit de beerput die wel te reconstrueren waren en die uit de hierboven genoemde periode komen. De groep glazen voorwerpen uit deze periode bedraagt hiermee 54 exemplaren. Slechts enkele glazen uit de beerput zijn afkomstig uit andere perioden zoals een noppenbeker uit de eerste en een roemerfragment uit de tweede helft van de 16e eeuw en drie exemplaren van een bekervorm die later in de 17e eeuw opkomt.

Woudglas

Het overgrote deel van de glazen voorwerpen uit de beerput is uitgevoerd in groen of blauwgroen gekleurd glas, dat woudglas wordt genoemd. Hierbij horen 49 roemers. De kleuren zijn ontstaan door ijzerhoudende verontreiniging in de grondstoffen van dit glas. Veel van dit in de late en postmiddeleeuwen vervaardigde woudglas is afkomstig uit Duitsland. Aannemelijk is dat ook in Nederland woudglas in de middeleeuwen vervaardigd is. We kunnen deze Hollandse produkten echter nog niet van de Duitse onderscheiden. De verschillende roemers uit de beerput stammen zeer waarschijnlijk alle af van een glastype uit de eerste helft van de 16e eeuw, een zogenaamde berkemeier.² Dit type heeft een conische bekervorm of wordt uitgevoerd met een meer cilindrische schacht en een conische cuppa; de berkemeier heeft een geknepen voetring. Het schachtgedeelte is versierd met opgebrachte glasdruppels die in een punt omhooggetrokken zijn tot zogenaamde doornnoppen. De ontwikkeling naar de roemer in een type dat we in Nederlandse vondstcomplexen in de tweede helft van de zestiende eeuw tegenkomen,

kenmerkt zich doordat hierbij de cuppa sterk naar binnen is gebogen. In het laatste kwart van de 16e eeuw zien we een ontwikkeling onder meer naar de zes verschillende typen zoals ze hier in deze beerput voorkomen. Het gemeenschappelijke kenmerk bij deze roemers is de lage gewonden glasdraadvoet. De variatie in uitvoering van de roemers in deze periode is waarschijnlijk veroorzaakt door de verschillende productiecentra en hun afzetgebieden van roemers. Regionaal kan zo het voorkomen van roemertypen verschillen, afhankelijk van de productieplaatsen die het gebied van glaswerk voorzagen.

Glas 'à la façon de Venise'

Venetie is in de late middeleeuwen een belangrijk centrum van glasvervaardiging. In de 15e en 16e eeuw ontwikkelt men er een heldere glassoort, het zogenaamde 'cristallo'. Venetiaans glas gaat nu voor Europa de mode bepalen van vormen en versieringstechnieken. In de loop van de 16e eeuw richten Venetiaanse glasblazers elders in Europa glasblazerijen op of zij tre-

Afb 1 Detail schilderij van Pieter van Anraedt, voorstellend een stilleven met ijsglas gevuld met bier. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.

den in dienst bij bestaande blazerijen. Zij voeren hier vernieuwingen in met de Venetiaanse stijl als voorbeeld, het zogenaamde 'à la façon de Venise'. In de beerput van Hasselt komen enkele bekervormen met een versieringsmotief in 'à la façon de Venise' voor.

Afb 2 Kelkglas met ruitmotief in reliëf (gl-ke1-30). coll. Kottman.

Andere glassoorten

Buiten het woudglas of glas 'à la façon de Venise' komen in de beerput enkele glazen voor in afwijkende kleuren en modellen. Het betreft hier glazen in grijzige tinten welke door de samenstelling van het glas veroorzaakt zijn. De productiecentra hiervan zijn nog niet bekend. Buiten Duitsland of Nederland kunnen deze ook in de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk, Venetië of Bohemen liggen.

Glastypen uit de beerput

Bekers

In deze beerput zijn 15 bekervormen aangetroffen. De vroegste bekervorm is een groene noppenbeker. Deze heeft een in verhouding lage schacht die door een smalle gewonden glasdraad van de conische lip gescheiden wordt. De schacht is versierd met een horizontale rij van vijf grote platte nop-

pen. De opgestoken bodem rust op een gladde voetring (gl-nop-4).

De overige reconstrueerbare bekervormen bestaan uit een klein knobbelbekertje (gl-bek-30), waarvan de zogenaamde knobbels (kleine ronde nopjes) door de mal zijn gevormd, en een aantal hoge bekervormen waarvan de inhoud tussen de 400 en 700 cc ligt. Functioneel wijzen deze grote inhoudsmaten op een gebruik als bierglas zoals bijvoorbeeld te zien is op het prachtige schilderij van Pieter van Anraedt en Pieter Claesz. (afb 1).

De vormen zijn cilindrisch, naar boven toe iets verbreed met een uitbuigende lip. Mogelijke voorgangers van deze bekervormen zijn in een iets kleiner formaat, komen voor in een opgraving van 16e eeuwse complexen.³ Hieraan verwant zijn bekervormen uit Dion-le-Val in België.⁴ Hier is glasovenafval gevonden uit het begin van de 16e eeuw waaronder ook fragmenten van bekervormen met een iets uitstaande rand. De versiering van deze bekervormen bestaat uit verschillende reliëfpatronen die in mallen gevormd zijn, zoals tranen en knobbels. Fragmenten van vier hoge bekervormen uit de beerput van Hasselt hebben ook een reliëfpatroon. Dit patroon is gevormd door de beker te omwikkelen met een glasdraad en daarna in een mal met verticale ribben te blazen zodat de glasdraad op regelmatige afstanden platgedrukt wordt. Zo ontstaat de versiering met zogenaamde wafels (gl-bek-19). Deze versieringstechniek stamt uit de tweede helft van de 16e eeuw.⁵ Bij de bekerfragmenten uit de beerput is het wafelpatroon over het algemeen grof aangebracht, in bijna vierkante vakjes. De kleur van de bekervormen is groenig, of grijsgroenig helder.

Een tweede type hoge beker in een groengrijzig-heldere kleur is met een smalle glasdraad spiraalvormig tot aan de lip omwikkeld (gl-bek-29).

Dezelfde bekervormen maar nu uit-gevoerd in aanvankelijk Venetiaanse versieringstechnieken zijn eveneens in de beerput aangetroffen, zoals het zogenaamde ijsglas (gl-bek-4). Dit ijsglas kenmerkt zich door de ruwe structuur van het oppervlak, die ontstaat door het glas plotseling in water af te koelen en het daarna weer onmiddellijk te verwarmen. Een

tweede hier gevonden 'à la façon de Venise' beker heeft een versieringspatroon van 47 ingewalste glasdraden die spiraalvormig naar rechts omhoog draaien. Deze glasdraden bestaan uit afwisselend vier witte en een blauwe glasdraad (gl-bek-9). Deze versieringstechniek noemt men 'vetro a fili' en werd in het tweede kwart van de 16e eeuw al in Venetië toegepast.⁶ Nog voor het midden van de 16e eeuw zien we ze in de 'à la façon de Venise' ateliers.⁷ Drie cilindrische heldere hoge bekers uit de beerput zijn dunwandig uitgevoerd $\pm$ 0,3 mm wanddikte. Bij één exemplaar is de geribde voetring aanwezig (gl-bek-8). Een ander is op de rand met een blauwe glasdraad afgezet.

Flessen

Er zijn drie groene vierkante flessen gevonden, waarvan een met tinnen kraag en schroefdop (gl-fle-7). Een vierde flesje was geelgroen van kleur en had een ovale vorm, maar is uiterst fragmentarisch bewaard gebleven (gl-fle-?).

Kelkglazen

Slechts twee kelkglazen zijn in de beerput gevonden. Van een groengrijs helder exemplaar rest de holle voet die verloopt naar de stam welke bovenaan afgezet is met twee ringen. De in een mal vervaardigde kelk waarvan alleen een bodemgedeelte over is, heeft een reliëfversiering in ruit- of knobbelpatroon (gl-kel-30)⁸ (afb 2). Het tweede gevonden heldere kelkglas heeft

een slanke balusterstam met verticale ribbels. De kelk ontbreekt, de voet met waarschijnlijk omgeslagen voetrand is gedeeltelijk aanwezig.

Roemers

De grootste groep drinkglazen uit de beerput bestaat uit de verschillende roermers. De meeste hier gevonden roemers hebben op de schacht aangebrachte doornnoppen en een lage gewonden glasdraadvoet. De cuppa's van de roemers zijn eivormig of hebben een trechtervorm die iets naar binnen is gebogen. De kleur van de roemers is voornamelijk blauwgroen maar ze komen ook in een groene kleur voor.

Een roemertype met eivormige cuppa is in twee maten in de beerput aangetroffen: een klein model van ongeveer 9,5 cm hoog en een groter van 13 tot 14 cm (gl-roe-6b). De boven een smalle glasdraad aanvangende cuppa van deze roemers bestaat bij het grote model meer dan 2/3 van de totale hoogte. Ze komen ook met drie horizontale noppenrijen in de beerput voor. Bij deze roemers is de cuppa in verhouding tot de totale hoogte wat lager.

Er zijn enkele roemers gevonden in een verwant model met noppen waarvan de doorn enigszins afgeplat is (gl-roe-11). Uniek in de beerput is het roemerfragment waarvan de nopversiering uit drie braamnoppen bestaat. De kleur van deze kleine roemer is door aantasting niet makkelijk te bepalen. Hij is tot wit uitgeloozd (gl-roe-12). Roermodellen uit de beerput met een trechtervormige cuppa zijn uitgevoerd met doornnoppen in twee horizontale rijen van vijf noppen (gl-roe-10), uitgezonderd één exemplaar dat op de schacht versierd is met drie grote platte noppen (gl-roe-9). Bij gevonden roemerfragmenten die niet met zekerheid aan een type konden worden ingedeeld ontbreekt de cuppa en soms de schacht. Het karakter ervan komt echter sterk overeen met complete roemers uit de put zodat aan te nemen valt dat ze bij de verschillende hierboven genoemde typen behoren.

Van één stangglas is een voetrfragment gevonden (gl-sta-?).

Afb 3 Elf van de dertien medicijnflesjes uit beerput 43.

Andere glasvormen

Buiten de drinkglazen en flessen zijn slechts enkele fragmenten aangetroffen van andere glazen voorwerpen zoals een zogenaamd wrijf- of strijkglas (gl-str-1). Strijkglassen zijn afgeplatte massieve glasbollen waarmee met de ronde zijde geweven stoffen glad en glanzend gemaakt werden, speciaal fijnere kledingstukken als kragen, mutsen, manchetten e.d. Ook zijn ze bekend met een aangesmolten steel.⁹ Een randfragment, uitgevoerd in dun helder glas, behoort waarschijnlijk tot een schaalje met een diameter van 17 cm.

Overige glasvondsten uit Hasselt

Uit beerput 45 kwamen 13 identieke medicijnflesjes (gl-fle-38) waarvan bij een aantal exemplaren de inhoud gedeeltelijk aanwezig was (afb 3). Deze inhoud bestond uit een donkerbruine, zeer taai substantie. Chemische analyse hiervan toonde een olieachtige basisstof aan met organisch materiaal (kruidenzalf).¹⁰ Uit deze beerput kwamen ook twee 50 cm lange glazen buizen die iets taps toelopen. De glasbuizen zijn waarschijnlijk afgebroken van distilleerkolven of van soortgelijke vroeg industriële voorwerpen uit de 18e eeuw.

Afb 4 Kelkglas (gl-kel-31).

Noten

1 Met dank aan Eric Kieft voor het lezen van het manuscript. Foto's zijn gemaakt door Ferry Hoedeman en Ton Penders (R.O.B. Amersfoort) en Jan de Koning (Zwolle). Tekeningen zijn gemaakt door de auteur.

2 Bekers met de nu algemeen aanvaarde naam berkemeier komen o.a. voor in dateerbare complexen uit Utrecht: afvalput van kasteel Vredenburg 1529-1577, Isings 1981, en Delft: beerputten Kartuizer klooster 1470-1570, Renaud 1977.

3 16e eeuwse glasvondsten afkomstig uit een beerput uit Bredevoort, in de Achterhoek.

4 Chambon 1961, p. 39-49.

5 Tait 1967, p. 94-112.

6 Tait 1991, p. 170.

7 Tait 1991, p. 172.

8 In beerputmateriaal rond 1600 uit Dordrecht kwam eenzelfde glastype voor. De cuppa is ook hier in een mal vervaardigd en heeft een wrattenpatroon in relief. Clevis/Sarfati 1982, p. 27 afb. 7.

9 Baart e.a. 1977, p. 150-151.

10 Chemische analyse werd uitgevoerd door P. Moraal, Docent Scheikunde van de Chr. Agr. Hogeschool Dronten.

Beerput 41 leverde een kelkglas op met halverwege de stam een zogenaamde knoop (gl-kel-31). Het is een slordig vervaardigd produkt dat in de tweede helft van de 19e eeuw gedateerd kan worden (afb 4).

Conclusie

De belangrijkste gebruiker van beerput 58 heeft kwistig met het glaswerk om kunnen springen. Dit blijkt uit de grote hoeveelheid glas uit deze beerput die stamt uit één periode namelijk 1575-1630. Voor de latere periode waaruit wat beerputmateriaal gevonden is, 1640-1700, komen alleen enkele hoge bekeerglazen in aanmerking (gl-bek-8) en misschien de roemer met de braamnoppen (gl-roe-12).

Voor de gevonden roemertypen onderling geldt dat pas bij verantwoorde toeschrijving ervan aan mogelijk verschillende productiegebieden, gekoppeld aan een exacte datering, te bepalen valt of zij elkaar in model opvolgen ofwel gelijktijdig vervaardigd kunnen zijn.

Het totaal van de glasvondsten uit de beerput laat zien dat, hoewel de gebruiker kennelijk voldoende middelen had om zijn drinkgerei in glas te kiezen, die keuze uitging naar roemers en bekeerglazen en niet zo zeer naar luxueuze Venetiaanse glazen of 'à la façon de Venise' kelkglazen.

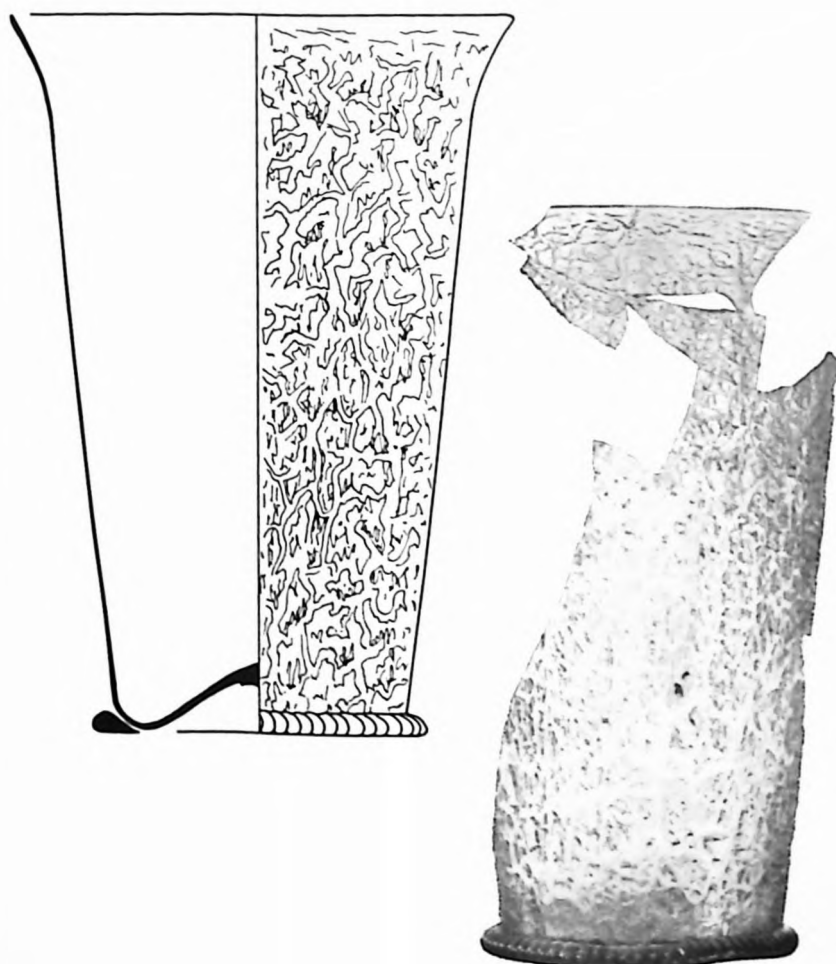
Lijst van typen

gl-bek-4	1	gl-roe-9	1
gl-bek-8	1	gl-roe-10	6
gl-bek-9	1	gl-roe-11	1
gl-bek-19	4	gl-roe-12	1
gl-bek-29	1	gl-roe-6b?	20
gl-bek-30	1	gl-roe-?	9
gl-bek-?	5	gl-roe-10?	5
gl-fle-7	3	gl-roe-11?	2
gl-fle-?	1	gl-sta-?	1
gl-kel-30	1	gl-str-1	1
gl-kel-?	1	gl-?	2
gl-nop-4	1		
gl-roe-6b	4	totaal	74

catalogus

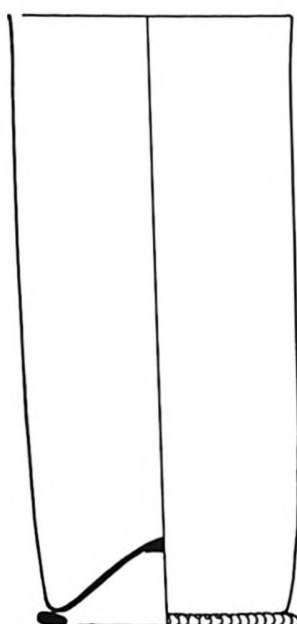
Het glas is schaal 1:2 afgebeeld. Zie voor een toelichting op de catalogus ook pagina 51 (aardewerk). Indien de functie/naam is voorzien van een * betekent dit dat het voorwerp archeologisch niet compleet is. Onder 'archeologisch compleet' verstaan we de aanwezigheid van een compleet profiel.

1. cat nr
2. typenr
3. datering
4. maten
5. kleur
6. versiering
7. bodem
8. functie/naam
9. literatuur

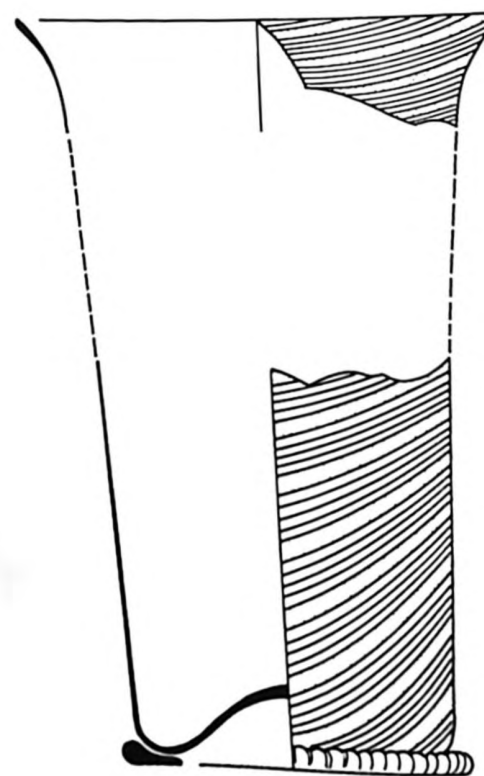

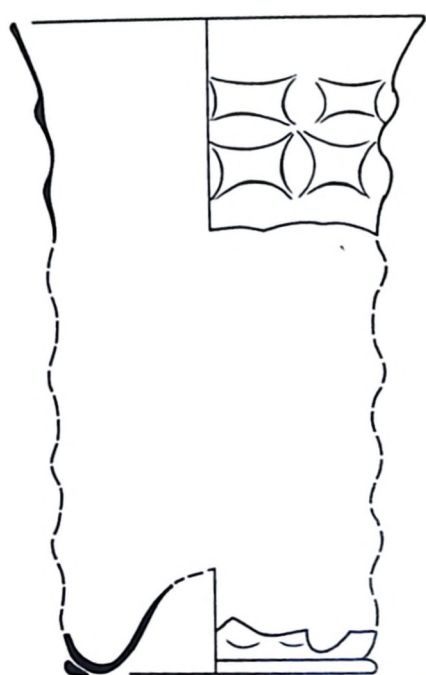
1. 1
2. gl-bek-4
3. 16d-17A
4. 11.5/17.0
5. grijsig helder
6. structuur
7. opgebolde bodem, geribde voetring
8. beker, ijsglas
9. Wijnman 1983, p. 232, nr. 27

1. 2
2. **gl-bek-8**
3. 17bd
4. 6.5/15.0
5. helder
- 6.
7. opgestoken bodem, geribde voetring
8. beker
9. Kottman 1990, p. 218, nr. 191

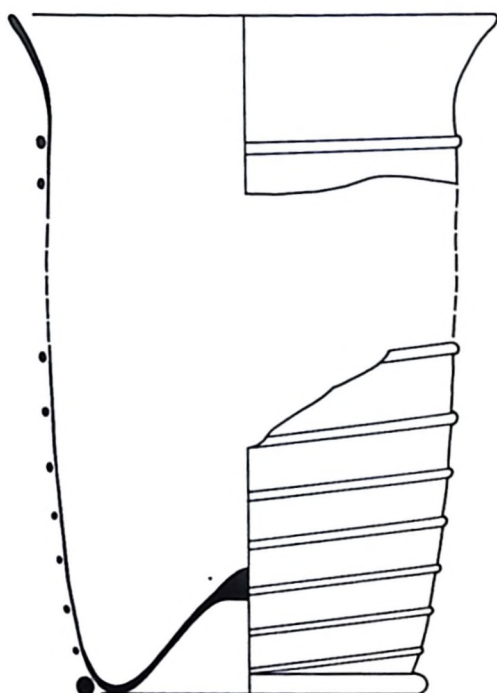

1. 3
2. **gl-bek-9**
3. 16d-17a
4. 11.0/-
5. groenig helder, wit, blauw
6. 'vetro à fili'
7. opgebolde bodem, geribde voetring
8. beker*
9. Baart, Krook en Lagerweij 1986, pp. 55-84

1. 4
2. **gl-bek-19**
3. 16B-17a
4. 9.5/-
5. groenig helder
6. gespiraliseerde glasdraad, optisch geblazen in vorm met twaalf ribben
7. opgestoken bodem, voetring
8. beker, wafelbeker*
9. Tat 1967, pp. 94-112

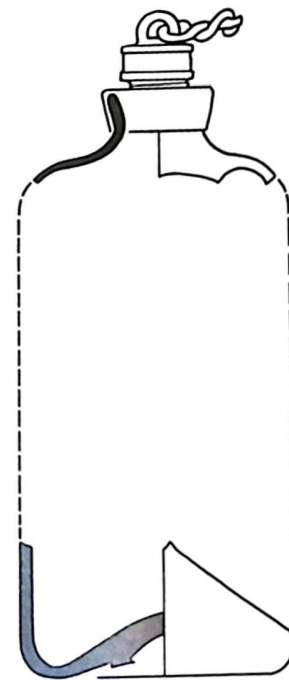
1. 5
2. **gl-bek-29**
3. 16d-17a
4. 11.0/-
5. groengrijs helder
6. gespiraliseerde glasdraad
7. opgestoken bodem, voetring
8. beker*
- 9.

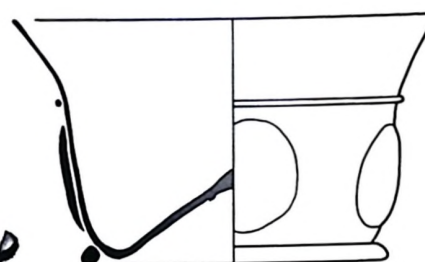
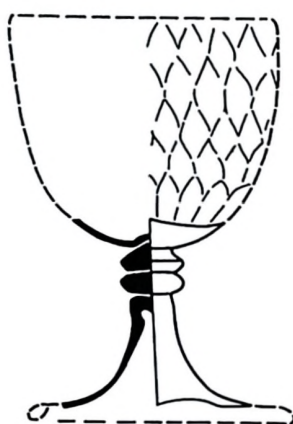
1. 6
2. **gl-bek-30**
3. 16d-17a
4. 5.5/-
5. grijs helder
6. knobbels
7. opgestoken bodem, voetring
8. beker*
9. Hejdoová 1981, p. 28 fig. 11.10

1. 7
2. gl-fle-7
3. 17
4. 6.5/-
5. groen
6. tinnen schroefdraad kap met schroefdop
7. licht opgebolde bodem
8. fles*
- 9.

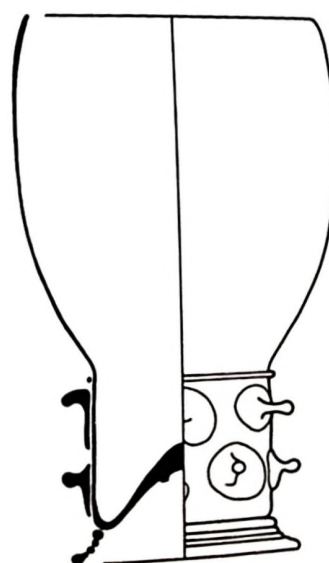
1. 8
2. gl-kel-30
3. 16d-17a
4. -/-
5. groengrijsig helder
6. reliëfversiering op kelk
7. voet
8. kelkglas*
9. Hejdová 1981, p. 24 nr. 4

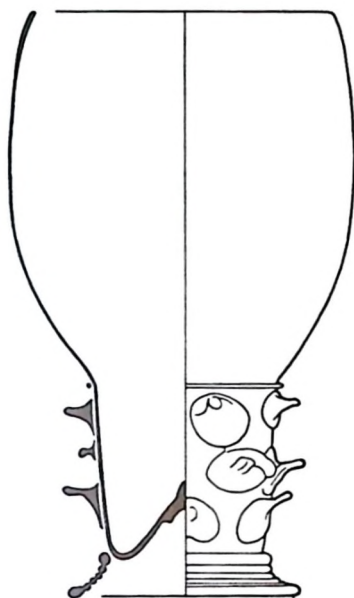

1. 9
2. gl-nop-4
3. 16A
4. 6.0/10.5
5. groen
6. horizontale rij van vijf noppen
7. opgestoken bodem, voetring
8. beker, noppenbeker
9. Baumgartner en Krueger 1988, p. 364 afb. 448

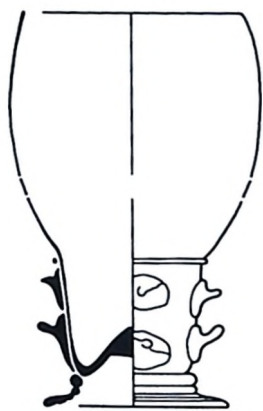

1. 10
2. gl-roe-6b
3. 16d-17A
4. 8.0/13.0
5. groen
6. twee horizontale rijen van zes doornoppen
7. opgestoken bodem, gewonden glasdraad voet
8. roemer
- 9.

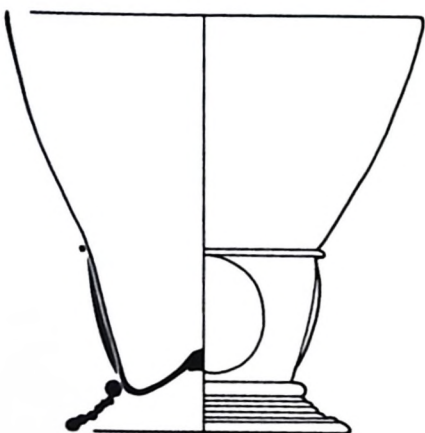

1. 11
2. **gl-roe-6b**
3. 16d-17A
4. 8.0/14.0
5. blauwgroen
6. drie horizontale rijen van vijf doornoppen
7. opgestoken bodem, gewonden glasdraad voet
8. roemer
- 9.

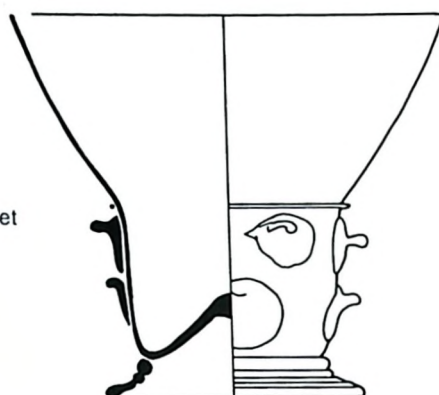

1. 12
2. **gl-roe-6b**
3. 16d-17A
4. 6.0/9.5
5. blauwgroen
6. twee horizontale rijen van vijf doornoppen
7. opgestoken bodem, gewonden glasdraad voet
8. roemer
- 9.

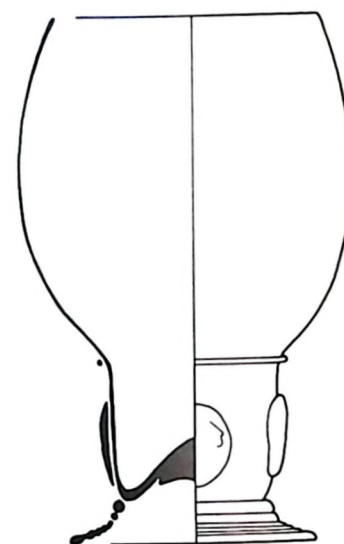

1. 13
2. **gl-roe-9**
3. 16d-17A
4. 10.0/9.5
5. groen
6. horizontale rij van drie noppen
7. opgestoken bodem, gewonden glasdraad voet
8. roemer
- 9.

1. 14
2. **gl-roe-10**
3. 16d-17A
4. 10.0/9.5
5. groen
6. twee horizontale rijen van vijf doornoppen
7. opgestoken bodem, gewonden glasdraad voet
8. roemer
- 9.

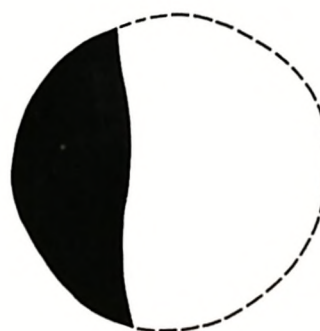
1. 15
2. **gl-roe-11**
3. 16d-17A
4. 7.5/12.5
5. groen
6. horizontale rij van vier noppen
7. opgestoken bodem, gewonden glasdraad voet
8. roemer
- 9.

1. 16
2. **gl-roe-12**
3. 17
4. -/-
5. aangetast
6. horizontale rij van drie braamnoppen
7. opgestoken bodem, gewonden glasdraad voet
8. roemer*
9. Denissen 1986, nr. 2 p. 31 fig. 3.1

1. 17
2. **gl-str-1**
3. 1475-1700
4. 7.5 diam
5. groen
- 6.
- 7.
8. strijkglas*
9. Baart e.a. 1977, pp. 150-151

Johan Ekkel

De kleipijpen uit Hasselt

Nagenoeg alle activiteiten die in de bodem plaatsvinden, en dan met name archeologisch onderzoek, leveren veelvuldig resten van kleipijpen op. Op zich is dit niet zo verwonderlijk, daar de breekbare kleipijp een aantal eeuwen lang een populair en wijd verspreid gebruiksartikel is geweest. Uit historische bron zijn geen gegevens bekend over pijpenmakers die in Hasselt actief zijn geweest.

Alb 1 De beschreven hielmerken.

Datering

In de loop van de eeuwen heeft het model van de kleipijp vele veranderingen ondergaan. Deze veranderingen waren afhankelijk van de produktietechniek, de tabaksprijs en de heersende smaak. Aldus ontwikkelde de kleipijp zich van kleine bolvormige modellen met een dikke steel naar de slanke en elegante modellen. Op grond van deze ontwikkeling kan een pijp gedateerd worden. Hiertoe heeft D.H. Duco een goede methode ontwikkeld, de zogenaamde deductieve dateringsmethode.¹ Deze methode is gebaseerd op het zorgvuldig beschouwen en analyseren van alle aan de pijp zichtbare kenmerken. Door de uitkomst hiervan te vergelijken met de gegevens uit een bij deze methode behorend schema, kan men een pijp veelal exact dateren. Dit is voor de archeologie van belang daar deze datering vaak scherper is dan die van de neuvondsten. De pijpvondsten in Hasselt zijn volgens de voorstaande methode gedateerd.

Kwaliteit en gebruikssporen

Een gevonden kleipijp kan ook iets vertellen over zijn gebruiker en dan met name over zijn sociaal-economische achtergrond. Kleipijpen werden namelijk in alle mogelijke kwaliteitsklassen gemaakt. Dit kwam uiteraard in de prijs van de pijp tot uitdrukking, zodat hieraan een mogelijke welstand kan worden verbonden. Het is echter te speculatief om de welstand van de roker te baseren op alleen pijpvondsten. De neuvondsten zullen dit soort uitspraken moeten bevestigen.

Het gebruik heeft sporen op de kleipijp achtergelaten. Hierbij moet worden gedacht aan gebruikssporen zoals bij het ontsteken van de pijp ontstane blakering en krassen van pijpwoeters. Indien de bij elkaar gevonden pijpen overeenkomsten in deze gebruikssporen te zien geven, is de kans groot dat die pijpen door dezelfde persoon zijn gebruikt. Op die manier leveren kleipijpen waardevolle informatie op.

Kleipijpen uit de kelders

De voorkelder van het hoekpand Veersteeg-Hoogstraat.

Hieruit kwamen resten van tenminste 25 pijpen. De datering hiervan strekt zich uit vanaf het midden van de 17e eeuw tot het einde van de 18e eeuw. Het vroegste pijprestant bestaat uit een groen gegla-

Afb 2 Knorrenpijp met de initialen 'IVK' in reliëf, Gorinchem, 2e helft 18e eeuw.

Afb 3 Pijp met 'het wapen van Leiden' in reliëf, Gouda, plm. 1740.

zuurd, van reliëfversiering voorzien steelstuk, afkomstig van een zogenaamd barokpijpje. Dit was een voor die tijd duur produkt. Negen pijpen dateren uit de 2e helft van de 17e eeuw. Zij zijn van lokale makelij² en van de goedkoopste soort. De overige pijpen dateren uit de tweede helft van de 18e eeuw. Het zijn overwegend Goudse produkten, waarbij de 'fijne' kwaliteit, oftewel de goedkopere soort de overhand heeft. Alleen bij deze laatste groep kon bij een aantal exemplaren enige overeenkomst in gebruikssporen worden vastgesteld. Ze vertonen namelijk een zware blakering aan de voorzijde van de ketel.

De kelder van Hoogstraat 2

Hieruit kwamen de resten van meer dan 31 pijpen uit verschillende perioden. De eerste groep bestaat uit een aantal steelfragmenten van lokale makelij en dateert uit de tweede helft van de 17e eeuw; koppen uit deze periode werden niet aangetroffen. De tweede groep bevat zeven pijpen die dateren uit de periode omstreeks 1700. Slechts één pijp van deze groep is afkomstig uit Gouda. Deze 'fijne' pijp is voorzien van het hielmerk 'BDIH' (afb. 1 nr. 6). Dit merk werd gebruikt door Barend Dircksz. Jonckhart vanaf ongeveer 1671 tot 1711.³ De overige pijpen uit deze groep zijn ongemerkt, van lokale herkomst en behoren tot de goedkoopste soort. Qua datering zouden de pijpen afkomstig kunnen zijn van één persoon met een duidelijke voorkeur voor de goedkopere soorten. De derde groep bestaat uit de resten van 17 pijpen. Deze zijn te dateren in de tweede helft van de 18e eeuw. Op één uitzondering na zijn ze van Goudse makelij en behoren, wegens de reliëfversiering en de bijmerken, tot de goedkopere soorten. Een pijp uit deze groep, een knorrenpijp met de initialen 'IVK' (afb 2), is afkomstig uit Gorinchem.⁴ De Gorinchemse maker is niet bekend. Bij zeven van deze zeventien pijpen kon een identieke blakering worden vastgesteld aan de voorzijde van de ketel, zodat deze pijpen in ieder geval afkomstig kunnen zijn van één persoon. Deze had de voorkeur voor de goedkopere soorten. Zes pijpen zijn te dateren in de periode rond

1800. Vanwege het hielmerk 'GVS' dateren zij na 1765 (afb 1-1).⁵ Een datering na 1811 is uitgesloten daar een van de pijpen voorzien is van het hielmerk '50 gekroond' (afb 1 nr. 2).⁶ Deze zes pijpen zijn van Goudse makelij. De helft hiervan is van 'fijne' kwaliteit, de goedkopere soort, terwijl de andere helft van de 'porceleyne' kwaliteit is, de duurdere soort. Overeenkomsten in de gebruikssporen konden niet worden vastgesteld. Voorts bevond zich in deze vondst een 19e eeuwse pijp van porselein.

Kleipijpen uit ophogings- en bewoningsslagen

De vondsten uit de achterterreinen

Op de achterterreinen van Hoogstraat 2 en 4 zijn ook enkele fragmenten van pijpen gevonden. Het gaat om vier uit Gouda afkomstige pijpen die dateren uit het eerste decennium van de 19e eeuw. Eén is gemerkt met het hielmerk 'IWI', zodat de pijp na 1803 moet zijn gemaakt (afb 1 nr 4).⁷ Een ander exemplaar is voorzien van een slang als hielmerk (afb 1 nr. 5); deze moet vóór 1808 gemaakt zijn.⁸ De kwaliteit van de drie exemplaren is 'fijn', terwijl het vierde exemplaar van de 'porceleyne' soort is.

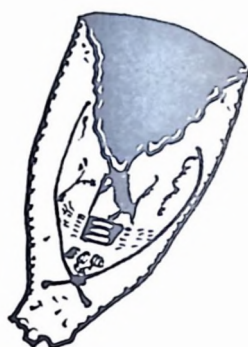
De vondsten onder de bakkerij

In een ophogingslaag die aangebracht was om de steeds verzakkende oudste bakkerijvloer te verstevigen is onder andere een zestal pijpen gevonden. Ze dateren uit het laatste kwart van de 17e eeuw. Drie

exemplaren zijn afkomstig uit Gouda, terwijl de andere drie van lokale makelij zijn. De datering wordt mede bevestigd doordat één van de Goudse pijpen voorzien is van het hielmerk 'IAK' (afb 1 nr. 3). Dit merk is gezet van ongeveer 1670 tot in ieder geval 1695.⁹ Bij drie van deze pijpen kon een identieke blakering aan de rechtervoorzijde van de ketel worden vastgesteld. De andere pijpen hadden geen gebruikssporen; ze waren nauwelijks gerookt. Of de vondsten behoren tot het afval van de bakker zelf, valt niet vast te stellen.

Goudse makelij. Op drie pijpen van de 'porceleyne' soort na, zijn alle pijpen uit deze vondst van de 'goedkopere' soorten. Overeenkomst in gebruikssporen konden bij deze pijpen niet worden vastgesteld.

Afb 6 De twee pijpen met in reliëf 'de leeuw in de Hollandse tuin' en 'de molen met het fortuin', lokale producten, midden 18e eeuw.

Kleipijpen uit de putten

De vondsten uit beerput 58

Uit het laatste kwart van de 17e eeuw dateren de acht pijpen uit deze beerput. Zeven pijpen zijn ongemerkt en van lokale herkomst. De achtste 'groffe' pijp is voorzien van het hielmerk 'IWB' (afb 1 nr. 7). Dit merk werd vanaf omstreeks 1668 tot 1697 gebruikt door de Goudse pijpenmaker Jan Willemsz. Bruggen.¹⁰ Deze vondsten zijn gedaan in de bovenste laag van de beerput en geven de sluitingsdatum van het complex aan.

De kleipijpen uit waterput 71

Tenminste vijftien pijpen werden gevonden in de waterput die ook het 'Prins van Oranje' bordje opleverde. De datering van deze pijpen loopt, vanwege het voorkomen van een pijp met 'het wapen van Leiden' in reliëf (afb 3), van ongeveer 1740 tot het einde van die eeuw. De meeste pijpen zijn van

De vondsten uit beerput 73

De ongeveer dertig pijpen uit deze put bestrijken nagenoeg de gehele 18e eeuw. Het overgrote deel is van Goudse makelij. De overige zijn van lokale herkomst. Onder deze pijpen is een aantal exemplaren dat hoogst waarschijnlijk in Zwolle is vervaardigd. Dit geldt in ieder geval voor de zogenaamde knorrenpijp die te dateren is omstreeks 1740 (afb 4).¹¹ Waarschijnlijk is Zwolle ook de herkomstplaats van de pijp met het reliëfmerk 'BK gekroond' (afb 5). In Zwolle gebruikte in de eerste helft van de 18e eeuw de pijpenmaker Baltus Kroon het merk 'BK'; mogelijk is hij de maker van deze pijp.¹² Twee, qua uitvoering overigens verschillende pijpen hebben de reliëfversiering 'de leeuw in de Hollandse tuin' en op de andere ketelzijde 'de molen met het fortuin' (afb 6). Ze dateren omstreeks het midden van de 18e eeuw. De naïeve gravering, het onder de molen geplaatste fortuin en de zogenaamde Zwolse parelrand doen vermoeden dat deze pijpen ook van Zwolse makelij zijn.¹³ Hoewel 'de leeuw in de Hollandse tuin' in verband wordt gebracht met de patriottenbeweging, behoeft de afbeelding op pijpelogisch gebied niets anders te betekenen dan merk en versiering. De afbeelding van 'de molen met het fortuin' op de andere zijde van de ketel maakt de link met de patriottenbeweging zelfs zwak. Deze molen, ook wel de Oranjemolen genoemd, was namelijk een van de afbeeldingen waarvan de zogenaamde

Atb 5 Pijp met op de linker ketelzijde het reliëfmerk 'BK gekroond', vermoedelijk Zwols produkt, datering omstreeks 1740.

Atb 7 Pijpje met gestyleerde Tudorroos in reliëf, lokaal produkt, tweede helft 17e eeuw.

Orangisten zich bedienden.¹⁴ Het merk 'de leeuw in de Hollandse tuin' is zelfs gebruikt van 1682 tot 1940 en is afkomstig van een huisnaam in Gouda.¹⁵ Reden genoeg om een specifieke patriottenproduktie uit te sluiten. Slechts enkele pijpen die dateren uit de vroege 2e helft van de 18e eeuw geven overeenkomsten in gebruikssporen te zien. Deze laatste datering markeert het afsluiten van de put met grond en turf.

De vondsten uit de apothekersput 45

Een drietal perioden wordt vertegenwoordigd door de pijpen uit deze put. Eén pijp is omstreeks 1675 te dateren en van lokale herkomst. Hij is voorzien van een gestyleerde Tudorroos in reliëf (afb 7). Uit de eerste helft van de 18e eeuw stamt een tweetal reliëfpijpen, waarvan er één in Zwolle is gemaakt. Dit betreft de rond 1730 daterende pijp met 'de man met het harpoen' en een 'K' in reliëf. De maker hiervan is niet bekend. De overige negen pijpen, overwegend de 'porceleynse' soort dateren omstreeks 1800 en zijn in Gouda gemaakt. Bij drie pijpen uit de periode rond 1800 werd een identieke blakering aan de voorzijde van de ketel vastgesteld.

De vondsten uit beerput 41

De achttien pijpen uit deze put dateren uit een drietal perioden: omstreeks 1700, de 2e helft van de 18e eeuw en het eind van de 19e eeuw. De vier exemplaren uit de eerste periode zijn lokaal vervaardigd en van de

goedkoopste soort. Eén van de pijpen is in Zwolle gemaakt. Het is een pijp met de reliëfversiering 'de bloeiende tulp' (afb 8). De Zwolse maker hiervan is niet bekend. Elf pijpen dateren uit de 2e helft van de 18e eeuw. Ze zijn afkomstig uit Gouda en van de 'fijne' kwaliteit. Uit de 2e helft van de 19e eeuw dateert een drietal manchetspijpen. Eén is vervaardigd van pijpstaal, de andere twee zijn van porselein, waarvan er één oorspronkelijk een koperen manchetspijp heeft gehad.

Conclusie

De pijpvaardigheden in Hasselt geven het voor West-Overijssel gebruikelijke beeld te zien. Aanvankelijk rookte men overwegend de goedkope lokale of regionale produkten. In het midden van de 18e eeuw gaat de voorkeur uit naar de iets betere Goudse produkten. Dit is ook de tijd dat de lokale productie de Goudse niet langer de baas kan en ter ziele gaat. Vanaf deze tijd worden er overwegend Goudse pijpen gerookt, waarbij de kwaliteit van de pijp afhankelijk is van de welstand van de roker. Slechts een enkel pijpje uit een andere productieplaats wordt zo nu en dan aangetroffen. In de loop van de 19e eeuw wordt de kleipijp verdrongen door pijpen van andere materialen en andere rookwaren zoals de sigaar. Het blijkt mogelijk om door middel van kleipijpen in een aantal gevallen aanvang en sluitingsdata van beerputten te geven.

Atb 8 Pijp met een bloeiende tulp in reliëf, Zwolle, 1e kwart 18e eeuw.

Noten

- 1 Duco 1987, p. 138-146.
- 2 Een lokaal produkt is afkomstig uit de productieplaatsen rondom Hasselt.
- 3 Duco 1982, p. 97.
- 4 Tymstra en v.d. Meulen 1988, p. 55 en p. 63.
- 5 Duco 1982, p. 94.
- 6 Duco 1982, p. 101.
- 7 Duco 1982, p. 90.
- 8 Duco 1982, p. 52.
- 9 Duco 1982, p. 90.
- 10 Duco 1982, p. 87.
- 11 Carmiggelt 1980, p. 32.
- 12 Carmiggelt 1980, p. 11 en p. 16.
- 13 Carmiggelt 1980, p. 28.
- 14 Bevestigd door D.H. Duco, oktober 1991.
- 15 Mondelinge informatie D.H. Duco.

Michiel Bartels

Voorwerpen van metaal, been, steen en pijpaaarde

Met behulp van een metaaldetector zijn enkele munten gevonden in de huizen, het bouwpuin hiervan, of op het erf. Een munt die gevonden is tussen de bakstenen van de vloer van het hoekhuis, dateert uit het midden van de 17e eeuw. Hij is verloren tijdens het gebruik van de middelste vloer.

Het is een munt van Ferdinand d'Aspremont-Leynden, heer van Reckheim (1636-1665). De heren van Reckheim hadden een kasteel even ten zuiden van Maas-tricht en stonden erom bekend dat zij vele soorten munten lieten namaken. Het gevonden exemplaar is een imitatie van een Utrechtse munt.¹

Alb. 7 Miniatuur
haardplaat Has-
25. Afm. 54x73x1,5
mm. Lood-tin le-
gering, herkomst
onbekend. 18d
Voorzijde: Hol-
landse tuin, leeuw,
lans, hoed, kroon,
Franse lelies;
keerzijde: gietstre-
pen.

Afb. 1 Munt. Has-52. 17 mm, koper, Reckheim ± 1650. Voorzijde: onbekend wapen; keerzijde: TRAIECTUM (Utrecht).

Afb. 2 Munt. Has-45. 20 mm, koper, Frankrijk 17e eeuw. Voorzijde: portret Lodewijk? keerzijde 3 Franse lelies.

Afb. 3 Munt. Has-45. 26 mm, koper, Zuidelijke Nederlanden. Dubbele liard. Voorzijde: Albrecht en Isabelle, wapen in kruis; keerzijde: 1610.

Afb. 4 Munt. Has-78. 23 mm, koper, West Friesland. Duit. Voorzijde: gekroond wapen van West Friesland; keerzijde: West Friesland 1765.

Afb. 5 Munt. Has-7. 21 mm, koper, Gelre. Duit (1/8 stuiver). Voorzijde: Gelriae 1768; keerzijde: IN DEO EST SPES NOSTRA, gekroond wapen.

Afb. 6 Munt. Has-12. 22 mm, koper, Utrecht 1790. Duit. Voorzijde: VOC, 1790; keerzijde: stadswapen Utrecht.

Vijf munten zijn in de ophogingslagen en het slooppuin gevonden. De eerste is een 17e eeuwse Franse koperen munt, waarop drie lelies te zien zijn. De tweede munt is een zogenaamde dubbele liard, ook wel oort genoemd. Hij is in 1610 geslagen in de Zuidelijke Nederlanden en draagt de namen van Albrecht en Isabelle (1598-1621). De derde munt draagt aan de voorzijde het gekroonde wapen van West-Friesland en aan de keerzijde het jaartal 1765 en de woorden West Frisia. Het vierde exemplaar, waarin een klein gaatje is geslagen, komt uit Gelre. Het is een achtste stuiver, geslagen in 1786. De vijfde munt draagt aan de voorzijde de letters VOC, de afkorting van de Verenigde Oostindische Compagnie en het jaartal 1790. De keerzijde laat het wapen van Utrecht zien.

Het meest opvallende metalen voorwerp is afkomstig uit beerput 73, op het achterterrein van Hoogstraat 2. Het is een miniatuur haardplaat en kan, net als de rest van het complex, gedateerd worden in het laatste kwart van de 18e eeuw. Het plaatje zou onderdeel uitgemaakt kunnen hebben van een poppenhuis.

De centrale voorstelling op de haardplaat is de Nederlandse leeuw in de Hollandse tuin. De leeuw houdt in zijn klauwen een lans, met hierop een hoed. Boven de leeuw zweeft een kroon. De schouders en de top van de haardplaat worden geaccentueerd door Franse lelies. De Hollandse Tuin, een gevlochten omheining met een hek, heeft al vanaf de middeleeuwen een mythische en symbolische betekenis.² De tuin verbeeldt reinheid, maagdelijkheid en onschendbaarheid. Dit symbool wordt regelmatig aangetroffen in de heraldiek, bijvoorbeeld in het wapen van Sint Geertruidenberg of van Dordrecht. Het symbool wordt in de 16e, 17e en ook nog in de 18e eeuw in de Nederlanden veel gebruikt, met name tijdens de Opstand tegen Spanje. Het stelt dan 'de Tuin der Zeven Provinciën' voor. De metafoor komen we dan tegen op munten, in watermerken van officiële documenten en lakzegels. De tuin omringt dan vaak de Hollandse Maagd of de klimmende leeuw. De leeuw komt vandaan voor in de wapenschilden van onder andere Holland en Vlaanderen en symboli-

Afb. 8 Tweezijdige kam. Has-91. 10,1x4,5 cm., bot, tanden ingezaagd.

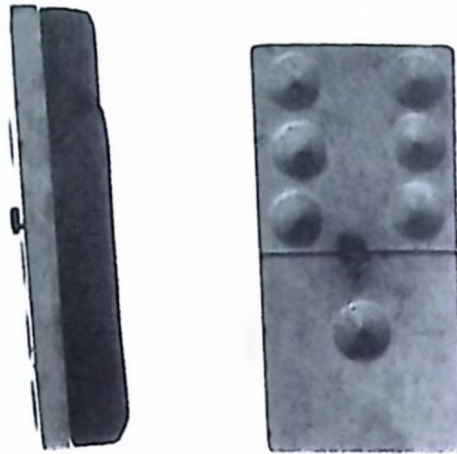

Afb. 9 Tweezijdige kam. Has-44. 5,1x4,0 cm., bot, tanden ingezaagd.

Afb. 12 Tanden-
borstel. Has-44.
14,2 cm., bot. Steel
gegolfd, 4 rijen
borstelharen.

Afb. 11 Domino-
steen. Has-126.
4,1/2,0/0,8 cm.,
bot, hout, koper.
Voorzijde: 6 en 1.

Afb. 10 Tweezijdi-
ge kam. Has-44.
6,1x4,8 cm., bot,
tanden ingezaagd.

Afb. 14 Beenplaten
mesheft. Has-87.
8,0x2,7 cm. Half-
ronde beenplaten,
diagonale lijnen.

Afb. 13 Beenplaten
mesheft. Has-9.
10,5x1,9x1,3 cm.
Beenplaten ver-
sieraad met kleine
punt-cirkels.

seert de kracht van Nederland die verdedigd wordt met de lans. De hoed die op de lans geprikt is, stelt de vrijheidshoed voor. Men veronderstelde in de 17e eeuw dat in het oude Rome de slaven kaalgeschoren waren. Na hun vrijlating bedekten zij hun kaalheid met een hoed. De hoed staat zodoende voor vrijheid uit slavernij. Het haardplaatje is echter afkomstig uit een laat 18e eeuwse beerput en kan niet in een 17e eeuwse situatie geplaatst worden. De twee andere objecten op de plaat zijn de drie Franse lelies en een koningskroon. Deze symbolen zijn moeilijk te plaatsen. De Franse lelie wordt in de jaren '80 van de 18e eeuw veel gebruikt door de Patriotse factie³, die de verlichte ideeën van de Franse schrijvers en filosofen aanhing. De Franse lelie komt, net zoals de lans, de hoed, de Hollandse tuin en het Patriotse symbool bij uitstek, de keeshond, op tal van voorwerpen voor.⁴ De Patriotten waren in Overijssel zeer actief. De koningskroon past beter in de Orangistische traditie. De Orangisten waren de tegenstanders van de Patriotten. Zij hadden Prins Willem V als hun voorman. Jammer genoeg worden de symbolen van beide facties in deze tijd vaak door elkaar gebruikt of juist spottend aangewend. Het is helaas niet 100% zeker of de inhoud van de beerput aan de bewoner van Hoogstraat 2 of aan die van Veersteeg 3 toegewezen kan worden. Zodoende blijft het onzeker wie we een Patriotse politieke gezindheid in de schoenen kunnen schuiven. Qua rijkdom past een poppenhuis met haardplaat meer aan de Hoogstraat. Het voorwerp kan echter ook los gefunctioneerd hebben.

Veel voorwerpen die nu van plastic zijn, werden vroeger uit been gefabriceerd. Op de opgraving zijn vier benen kammen gevonden. Twee komen uit beerput 44, waarvan de inhoud stamt uit de laatste helft van de 19e eeuw. Uit deze beerput komt ook een modieus vervaardigde benen tandenborstel met een fraai slingerende steel. De haren zijn deels nog aanwezig in de talrijke gaatjes.⁵ Van twee benen knopen heeft de kleinste vier gaatjes en de grotere aan de achterzijde een oog. De twee aangetroffen mesheften hebben aan beide zijden van de angel, het metalen deel van het heft, twee versierde benen belegplaten. Ze zijn met korte nagels aan de angel vastgeklonken. Het ene heft is versierd met veel kleine cirkeltjes⁶, het andere is met diagonale lijnen ingekerfd, zodat een ruitpatroon is ontstaan. Het laatste, deels benen voorwerp is een dominosteen. Deze heeft als waarden 1 en 6. Het benen plaatje is met een koperen nagel op een houten blokje gespijkerd.⁷

Tot slot zijn er nog een wetsteen en twee pijparden beeldjes gevonden. Het eerste pijparden beeldje is een geheel wit figuur, dat een schaakstuk, bijvoorbeeld een looper of dame zou kunnen voorstellen. Het andere is een beschilderd heiligenbeeldje van een schrijlings zittende dame. Alhoewel haar hoofd en armen ontbreken, valt te zien dat zij een kind in de armen houdt. Op haar vest bevinden zich twee kruisen. Het is waarschijnlijk een Maria met kind.

Alb. 15 Wetsteen.
13,1x2,7x1,7 cm.

Noten

1 De Mey 1968.

2 Winter 1957, pp. 105-106.

3 Grijzenhout 1987, pp. 14-16.

4 Grijzenhout, 1987, pp. 14-16; van der Sas 1954 pp. 119-123; Schoneveld en Tulp 1937 p. 16; Klinken, in der Meyden, 1984, p. 30.

5 Zie ook Thijssen 1991, p. 45, of Van Vilsteren 1987, p. 44, nr. 58.

6 Vergelijk Van Vilsteren 1987, p. 44, nr. 58.

7 Zie ook Van Vilsteren 1987, p. 51, nr. 8.

Piet Bolwerk

Tegels uit Hasselt

Afb 1 Tegel met persoon (mandenvlechter met bos tenen), blauw, 1640-1660. 12,5 x 12,5 x 1 cm. Hasselt?

Afb 2 Tegel met persoon (dansende man), blauw, 1640-1660. 12,7 x 12,7 x 1 cm. Hasselt?

Afb 3 Tegel met persoon (man met stokje in de hand), blauw, 1640-1660. 12,7 x 12,7 x 1 cm. Hasselt?

Bij de opgravingen in Hasselt kwam, verdeeld over twintig vondstnummers, een groot aantal wandtegels en wandtegelfragmenten te voorschijn. Slechts acht tegels waren (nagenoeg) compleet. De rest bestond uit scherven.

Bovendien werden één complete plavuis, zes fragmenten van plavuisen en één eeststeen gevonden. Plavuisen zijn vloertegels. Ze onderscheiden zich van wandtegels door hun grotere dikte en afmetingen. Men treft ze zowel ongeglazuurd als geglaazuurd aan. In het laatste geval altijd effen groen of effen geel. De eeststeen diende als het bovenzak van een stoof. Het is een dikke, gebakken steen met trechtervormige gaten aan de onderzijde op regelmatige afstanden en gemaakt van een roodbakkende klei.

Van de zes plavuisen zijn er drie bedekt met groen glazuur en één met geel loodglazuur. De overige twee fragmenten zijn ongeglazuurd, evenals de complete plavuis die 11,2 x 11,2 x 17 cm meet. Ze zijn

gemaakt van een roodbakkende klei, met uitzondering van één scherv waarvan de kleur grijs is.

Alle objecten zijn onderzocht en beschreven. Het wandtegelmateriaal kon op grond van ondermeer decor en hoekfiguren globaal worden gedetermineerd (Tabel). Al het gevonden tegelmateriaal is in Nederland gemaakt. De objecten dragen algemeen gangbare afbeeldingen uit de tijd

Afb 4 Tegel met persoon (vrouw in lang gewaad), blauw, 1640-1660. 12,5 x 12,7 x 1 cm. Hasselt?

Afb 5 Tegel met bloempot in ruit, veelkleurig, 1580-1625. 13,3 x 13,1 x 1,2 cm. Geel-rose scherv.

Afb 6 Tegel met persoon (soldaat met lans), blauw, 1620-1650. 13,1 x 13,1 x 1,2 cm. Rode scherv. Vermoedelijk Amsterdam.

van hun ontstaan. Tegels van deze typen komen veel voor in Nederland. Een deel van de tegels en fragmenten (Tabel nr 9) vormt in zekere zin een uitzondering: het licht blauwgroene tinglazuur van de ondergrond komt weinig voor. Opvallend is ook dat bij dit type tegel een hoekfiguur ontbreekt (afb 1-4). De beschildering van het decor is matig tot slecht van uitvoering. Als gevolg van een te dik glazuur is dit tijdens het bakken gaan 'lopen'. Het gevolg is een vervloeid decor. Tegels van deze kwaliteit mogen worden gerekend tot de misbaksels. De scherven van dit type hebben een geel-crème kleur. De zeldzaamheid van het lichtgroene tinglazuur, de afwezigheid van hoekfiguren de kleur van de scherf en de kwaliteit van het glazuur zijn reden te veronderstellen dat deze tegels in Hasselt werden vervaardigd. De kelders op het opgravingsterrein zijn met allerlei puin en afval volgestort. Uit de kelder van Hoogstraat 2 komt een opvallend groot aantal fragmenten van tegels die vervaardigd zijn tussen 1580 en 1625. Zij hebben op één na, alle een blauwe beschildering; één fragment vertoont een veelkleurige bloempot in ruit (afb 5). Alle tegelfragmenten met een soldaat als decor hebben een rode scherf (afb 6-7). Tenminste een deel daarvan is geschilderd naar prenten van Jacob de Gheyn.¹ De

rode scherf zou kunnen duiden op een Amsterdams produkt. Dit geldt ook voor een fragment met blauwe beschildering en paarse lijntekening, trek genoemd (Tabel nr 16). Een rose scherf hebben de tegels die gedecoreerd zijn met kinderspelen, met een ornamentaal figuraal decor van granaatappels, druiventrossen en tulp (afb 8). Alle overige fragmenten hebben een geel baksel. Van één van deze fragmenten met een blauwe beschildering van een herderin in een cirkel (Tabel nr 17), mag worden aangenomen dat het een Fries produkt is. In hetzelfde vondstcomplex zijn de vele effen wit geglazuurde tegelfragmenten uit de periode 1750-1835 aangetroffen. Een ongeglazuurd tegelfragment is vermoedelijk een halffabriekaat of biscuit, hetgeen kan duiden op een locale produktie. Ook de vondst van een deel van een blauwe landschapstegel (Tabel nr 13) wijst in die richting. Dit is het enige fragment waarvan vrij zeker kan worden gezegd dat het in Hasselt is gemaakt (afb 9). Het vertoont

Afb 7 Tegel met persoon (soldaat met lans), blauw, 1620-1650. 12,8 x 12,8 x 1,2 cm. Rode scherf. Vermoedelijk Amsterdam.

Afb 9 Tegel met landschap, blauw, 1675-1725. 12,8 x 11 x 0,8 cm. Geel-crème scherf. Vermoedelijk Hasselt.

Afb 8 Tegel met ornamentaal figuraal decor van granaatappels, druiven en tulp, blauw, 1600-1625. 13,3 x 13,3 x 0,9 cm. Geel-crème scherf. Friesland?

namelijk grote overeenkomst met een in 1972 opgegraven biscuitscherf.² De scherf uit 1972 is voorzien van een trek van een landschap en, evenals de recent gevonden fragmenten, slechts 8 mm dik. De gedron- gen ossekop, zoals ondermeer te zien is op een fragment met bloempot (afb 10), wijst eveneens op mogelijke vervaardiging in Hasselt. Hierover bestaat echter minder zekerheid.

Afb 12 Randtegel met ornamentaal lipinaal decor van openvloeiende, veelkleurig. (foto: 1972, 13,1 x 6,7 x 1,6 cm) Geel-crème scherf.

Noten

- 1 Antwerpen 1565's, Gravenhage 1629. Meestal aangeduid als Jacques II de Gheyn. Zie verso in het boek: 'Wapenhandelinge van Hoers, Musquetten ende Spiessen' kwam uit in 1607/08.
- 2 Dronkers 1972, pp. 2-6.
- 3 Randtegel.
- 4 Mogelijk een halftabrikaat.

Afb 10 Tegel met bloempot, blauw, 1660-1690, 13,1 x 13,1 (waarschijnlijk) x 0,8 cm. Geel-crème scherf. Vermoedelijk Hasselt.

Afb 13 Tegel met cupido met kruisboog (kinder-pot), blauw, 1660-1690, 12,8 x 12,8 x 0,8 cm. Geel-crème scherf.

Afb 11 Tegel met bloempot in rood met gekarteelde rand, veelkleurig, 1640-1670, 13,3 x 13,3 x 1 cm. Rode scherf. Vermoedelijk Amsterdam.

Tabel

Overzicht van de opgegraven tegels en tegelfragmenten

<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>f</i>
1	1580-1625	19	granaatappels, druiventrossen en tulpen	blauw	geen
2	1580-1625	5	druiven en tulp	blauw	geen
3	1580-1625	4	bloempot in ruit	veelkleurig	geen
4	1580-1625	1	ornamenteaal, figuraal met goudsbloemen ³	veelkleurig	geen
5	1625-1640	39	personen (soldaten)	blauw	lelie
6	1640-1660	6	bloempot	blauw	ossekop
7	1640-1670	1	bloempot in ruit	veelkleurig	lelie
8	1640-1690	2	kinderspelen (vliegeren en tolleren)	blauw	geen
9	1660-1690	22	personen	blauw	lelie of geen
10	1640-1750	5	bloem	blauw	geen of ossekop
11	1660-1690	1	cupido	blauw	lelie
12	1660-1690	1	cupido	blauw	spinnetje
13	1660-1835	10	landschap	blauw	geen of spinnetje
14	1680-1750	1	gesprenkeld	paars	geen
15	1690-1750	4	zeewezens	blauw	ossekop
16	1690-1750	1	persoon	blauw, paarse trek	ossekop
17	1750-1800	1	herderin in cirkel	blauw	spinnetje
18	1750-1835	32	wit effen	--	--
19	1750-1835	2	effen	paars	niet bekend
20	1750-1835	1	landschap	paars	niet bekend
21	?	1	biscuit	ongeglazuurd ⁴	--
22		34	niet te determineren		
totaal:		193			

Literatuur

- Admiraal, J. (1982). *Beelden uit de Franse tijd (1795-1813)*. In: (F. Pereboom, R. Bosch en J.J.P. Boezeman eds.) *Uit de geschiedenis van Hasselt*. Publikaties van de IJsselakademie nr. 15. Kampen. pp. 137-149.
- Alders, G.P. (1988). Nieuwe dateringen van het vroegste steengoed. In: *Westerheem* 37. pp. 306-312.
- Arts, N. (1992). *Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676*. Eindhoven.
- Baart, J. M. (1972). De potten en pannen van de wacht. In: (H.H. van Regteren Altena ed.) *Vondsten onder de Olofskapel*. Amsterdam. pp. 13-21.
- Baart, J. M. e.a. (1977). *Opgravingen in Amsterdam, twintig jaar stadskernonderzoek*. Amsterdam.
- Baart, J. M. (1983). Verrassende vondsten tijdens archeologisch onderzoek op Waterlooplein. In: *Werk in uitvoering* 33-6. Amsterdam. pp. 84-91.
- Baart, J. M., W. Krook en A. C. Lagerweij (1986). Herstellung und Gebrauch von Trinkglas in Amsterdam (1580-1640). In: *Glasmuseum Wertheim, Spechtergläser*. Wertheim. pp. 55-84.
- Baart, J. M., W. Krook en A. C. Lagerweij (1986). Opgravingen aan de Oostenburgermid-denstraat. In: (J.B. Kist, e.a. eds.) *Van VOC tot Werkspoor*. Utrecht. pp. 83-151.
- Baart, J.M. (1986). Italiaanse majolica en faiënce uit de Amsterdamse bodem: het tafelgoed van de goeie burgerij. In: (R. Kistemaker en M. Jonker eds.) *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm*. Amsterdam. pp. 78-92.
- Baart, J. M. (1988). Niederrheinische Keramik des 18. Jahrhunderts in den Niederlanden. In: (J. Naumann, e.a. eds.) *Keramik vom Niederrhein*. Keulen.
- Baart, J. M., W. Krook en A. C. Lagerweij (1990). Italiaanse en Nederlandse witte faiënce (1600-1700). In: *Mededelingenblad Vrienden van de Nederlandse Ceramiek* 138.
- Baart, J. M. (1990). Ceramic consumption and supply in early modern Amsterdam: local production and long distance trade. In: (P. J. Cornfield en D. Keene eds.) *Works in Towns. 850-1850*. Leicester.
- Bartels, M.H. (1991). Archeologisch onderzoek in de stadskern van Hasselt. In: *Informatieblad archeologie Hasselt*. Kampen.
- Bartels, M. H. (1992). *Hasselt van Ae tot Zwartewater. Een uitwerking van het archeologisch onderzoek in de stadskern van Hasselt, provincie Overijssel*. Doctoraalscriptie. Amsterdam.
- Baumgartner, E. en I. Krueger (1988). *Phönix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters*. München.
- Benders, J. F. (1992). *Hasselt, 1521: Een Overstichts stadje in de greep van Hertog Karel van Gelre*. Doctoraalscriptie. Groningen.
- Bruyn, A. (1979). Pottersvuren langs de Vecht. In: *Rotterdam Papers* III. Rotterdam.
- Bruyn, A. (1985). De oven en de fabricage. In: *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 119/120. pp. 32-46.
- Bogaers, M. R. (1992). *Drukdecors op Maastrichts aardewerk, 1850-1900*. Lochem.
- Brongers, G.A. (1964). *Pijpen en tabak*. Bussum.
- Brongers, G. A. (1978:). *Van Gouwenaar tot bruyèrepijp*. Amerongen.
- Bult, E. (1992). *IHE/Delft bloeit op een beerput. Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest*. Delft.
- Carmiggelt, A. (1980). *Zwolse tabakspijpmakers en hun produkten*. Zwolle.

- Carmiggelt, A. e.a. (1987). *Uitgeput huisraad. Twee Groninger beerputten in historisch-archeologisch perspectief*. Groningen.
- Carmiggelt, A. en V.L.C. Kersing (eds.) (1991). *Een beeld van een vondst. Haagse archeologische vondsten in particulier bezit*. VOM-reeks. 1991-4.
- Chambon, R. (1961). La verrerie dans le Brabant Wallon au début de la Renaissance. In: *Journal of Glass Studies* 3. pp. 39-49.
- Clevis, H. en H. Sarfatij (1982). Borden uit een Dordtse beerput (ca. 1600). In: *Rotterdam Papers IV*. Rotterdam. pp. 23-34.
- Clevis, H. (1987-1988). Nijmegen: Investigations into the historical topography and development of the lower town between 1300 and 1500. In: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*. 37 pp. 275-390 en 38 pp. 431-549.
- Clevis, H. en P. Kleij (1990). Het Zwols Celehuisje, de bewoners en hun afval 1550-1650. In: *Zwols Historisch Tijdschrift*. 7, pp. 76-93.
- Clevis, H. en J. Kottman (eds.) (1989). Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deveneter vondstcomplexen 1375-1750. Kampen.
- Clevis, H. en M. Smit (eds.) (1990). *Verscholen in vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*. Kampen.
- Dam, J.D. van (1988). *Nederlandse tegels*. Utrecht/Antwerpen.
- Denissen, S. (1986). Glasfragmenten uit de 16e tot de 20e eeuw gevonden onder de huizen aan de Heilige Geeststraat 9 en de Sint Jacobsmarkt 54. In: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek* 2. pp. 27-43.
- Dronkers, F.S. (1972). Tegelbakkerijen te Hasselt. In: *Tegel 1972*. (Jaarboek van de Stichting Vrienden van het Tegelmuseum 'It Noflik Sté', Otterlo) pp. 2-6.
- Dubbe, B. (1959). Tabakspijpmakers in Overijssel. In: *Mededelingen van de Vereniging van Vrienden van de Nederlandse Ceramiek*. 17. pp. 22-27.
- Duco, D. H. (1982). *Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940*. Lochem.
- Duco, D. H. (1987). *De Nederlandse kleipijp, handboek voor het dateren en determineren*. Leiden.
- Ebbinge Wubben, F.A. (1845). Onthaal van Prins Maurits te Hasselt. In: *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren* 10, pp. 76-77.
- Formsma, W. J. (1959). *De oude archieven der gemeente Hasselt*. Assen.
- Friedrich, F. H. W. (1975). *Pijpelogie, vorm, versiering en datering van de Hollandse kleipijp*. AWN-monografie 2.
- Frijhoff, W. (1980). Geloofsleven, politiek en maatschappij. Hypothesen over de middeleeuwse oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt (Ov.). In: *Volkskundig Bulletin* 6. pp. 1-25.
- Frijhoff, W. (1982). De Heilige Stede. In: (F. Pereboom, e.a. eds.). *Uit de geschiedenis van Hasselt*. Studies van de IJsselacademie 15. Kampen. pp. 17-30.
- Groeneweg G. (1992). *Bergen op Zooms aardewerk*. In: Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 35. Waalre.
- Halbertsma, H. (1963). Hasselt. In: *Nieuwsbulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*. kolom 177-179.
- Halbertsma, H. (1964). Hasselt. In: *Nieuwsbulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*. kolom 243-244.
- Hähnel, E. (1987). *Siegburger Steinzeug. Bestandskatalog I. Führer und Schriften des Rheinischen Freilichtmuseums und Landesmuseums für Volkskunde in Kommern* 31. Keulen.
- Hähnel, E. (1987). *Siegburger Steinzeug, Bestandskatalog 2. Führer und Schriften des Rheinischen Freilichtmuseums und Landesmuseums für Volkskunde in Kommern* 38. Keulen.
- Harrisson, B. (1985). *Keramiek uit Azië, een gids voor de Aziatische afdelingen*. Leeuwarden.
- Hasselt, H. (1984). Achtergrond: Vingerhoeden. In: *The Coinhunter* nr. 12. Zwolle. pp. 30-34.

- Hasselt, H. (1986). Vingerhoeden, dateren en determineren. In: *The Coinhunter* nr. 20. Zwolle. pp. 32-38.
- Hasselt, H. (1990). Van metalen kleinodiën tot koperen pannen. In: (H. Clevis en M. Smit eds.) *Verscholen in vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*. Kampen. pp. 111-130.
- Hejdová, D. (1981). The glasshouse at Rejdice in Northeastern Bohemia late sixteenth-early seventeenth centuries. In: *Journal of Glass studies* 23. pp. 18-33.
- Hollestelle, J. (1976). *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*. Arnhem.
- Holmes, E.F. (1983). Concerning Thimbles. In: *Treasure Hunting* nr. 3. Londen. pp. 36-39.
- Holthuizen, H. (1985). Hoe zijn vingerhoeden in 1700 gemaakt? In: *De Vingerhoed* nr. 9. Amstelveen. pp. 4-5, 16.
- Isings, C. (1981). Glass from pit N of Vredenburg castle Utrecht. In: (T. J. Hoekstra e.a. eds.) *Liber castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*. Zutphen. pp. 390-396.
- Janssen, H.L. (1990). Medieval culture and the problem of the historical interpretation of archaeological evidence: the example of the town of 's-Hertogenbosch. In: (G. Jaritz ed.) *Mensch und Object im Mittelalter und in der fruhen Neuzeit. Leben, Alltag, Kultur. Veröffentlichungen des Institutes für Realienkunde des Mittelalters und der fruhen Neuzeit* 13. Wenen. pp. 397-438.
- Jörg, C.J.A. (1991). Chinees porselein in het Stedelijk Museum te Kampen. In: *Antiek* 29-9 pp. 429-436.
- Jürgens, A. en D. Kleine (1988). Werkstattfunde aus Frechen. Brennöfen und Irdenware. In: (J. Naumann ed.) *Keramik vom Niederrhein*. Keulen.
- Kleyn, J. de (1977). *Pot-sierlijk, versierd volksaardewerk*. Arnhem.
- Klijn, E. M. en H. H. van der Meyden (1984). Partijstrijd in ceramiek. Herinneringen aan Patriotten en Prinsgezinden. In: (E.A. van Dijk ed.) *De wekker van de Nederlandse natie. Joan Derk van der Capellen 1741-1784*. Zwolle. pp. 88-98.
- Korf, D. (1979). *Tegels* (7e geheel herziene en aangevulde druk). Haarlem.
- Korf, D. (1990). *Nederlandse majolica*. Haarlem.
- Kortekaas, G. L. G. A. en H. T. Waterbolk (1993). De opgraving. In: *Van boerenerf tot bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen*. Groningen. pp. 181-234.
- Kottman, J. (1990). Glas. In: (H. Clevis en M. Smit eds.) *Verscholen in Vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*. Kampen. pp. 59-69, 217-240.
- Krommenhoek, W. en A. Vrij (1986). *Kleipijpen, drie eeuwen Nederlandse kleipijpen in foto's*. Amstelveen.
- Laleman, C., P. Ravesloot en R. van de Walle (1985). *De Sint Pietersabdij te Gent 2*. Gent.
- Land, H. (1983). Metalen voorwerpen uit de voormalige Dolhuisgracht te Leiden. In: *Bodemonderzoek in Leiden*. pp. 62-98.
- Marggraf, R. (1984). *Niederländische Wandfliesen in Nordwestdeutschland*. Tentoonstellingscatalogus Universiteit van Osnabrück.
- Mars, A. (1991). *Genneps aardewerk, een 18e eeuwse pottenbakkerij archeologisch onderzocht*. Gennep.
- McConnel, B. (1991). *Fingerhüte sammeln*. München.
- Meulen, A. van der, en P. Smeele (1989). Oosterhout als pottenbakkerscentrum in de 19e eeuw 2. In: *Antiek*. 24. pp. 63-87.
- Meulen, A. van der, en P. Smeele (1992). Fries kerfsneeaardewerk in de achttiende en negentiende eeuw 1, 2. In: *Antiek*. 27. pp. 187-194, 225-244.
- Meulen, J. van der, en H. Tupan (1980). *Leidse tabakspijpmakers in de 17e en 18e eeuw*. Hogezaand.
- Meij, J. de (1968). *Les Monnaies de Reckheim*. Brussel.
- Nanninga Uitterdijk, J. (1915). Over huizen en straatnamen te Kampen, 1675-1754. In: *Verlagen en Mededelingen van de Vereniging tot beoefening van overijssels Regt en Geschiedenis* 31, pp. 19-32.

- Pluis, J. (1979). *Kinderspelen op tegels*. Assen.
- Polling, A. (1989). *Maastrichtse ceramiek. Merken en dateringen*. Lochem.
- Rinaldi, M. (1989). *Kraakporcelain. A moment in the history of trade*. Londen.
- Schmidt, F. W. (1981). *De bevolking van Hasselt in het begin van de zestiende eeuw. Een onderzoek naar de relatie tussen demografische en economische ontwikkelingen van de stad*. (scriptie) Zwolle.
- Schonewille, P., H. R. Tupan e.a. (1987). *Oude grieven, nieuwe idealen: Patriotten in Drenthe 1780-1787*. Assen.
- Schutte, O en H.J. Steenbergen (1960). Van Dingstee. In: *De Nederlandsche leeuw*. 77. kol 41-60.
- Steenbereggen, H. J. (1957). De Hasselter bankebroeders. In: *Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*. 72. pp. 145-151.
- Tait, H. (1967). Glass with chequered spiral trail decoration: a group made in the Southern Netherlands in the 16th and 17th centuries. In: *Journal of Glass studies* 9. pp. 94-112.
- Tait, H. (1991). *Five thousand years of Glass*. Londen.
- Thijssen, J. R. (1991). *Tot op de bodem uitgezocht. Glas en ceramiek uit een beerput van de 'Hof Batenburg' te Nijmegen, 1375-1850*. Nijmegen.
- Tymstra, F. en J. van der Meulen (1988). *De kleipijp als bodemvondst*. Leiden.
- Verlaan, T.G. (1972). De restauratie van Hoogstraat 33 te Hasselt. In: *Jaarverslag Hendrick de Keyser* 54. pp. 17-19, 26-39.
- Verlinde, A. D. (1983). Hasselt. In: *Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*. 1983. pp. 64-65.
- Vilsteren, V.T. van (1987). *Het benen tijdperk, gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor, 10.000 jaar geleden tot heden*. Assen.
- Westerhof, D. (1984). *Regesten Archief Hasselt. De inventarisnummers 2 tot en met 21*. Typoscript. Hasselt.
- Winter, P.J. van (1957). De Hollandse Tuin. In: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 8, pp. 29-121.
- Wijnman, H. F. (1983). Een Nijmegese afvalkuil. In: *Westerheem* 4, pp. 224-235.
- NN: AWN De Zaanstreek e.o. (1988). *Mineraalwaterkruiken en haar bronmerken*.

Lijst van afkortingen

RAO	Rijksarchief Overijssel te Zwolle
GA	Gemeentearchief
OA	Oud Archief
inv. nr.	inventarisnummer
reg. nr.	registnummer
